

पूणिजा

इतिहास - प्रधान त्रैमासिक पत्रिका

६७

ष
र्षा

३३

संशोधन-मण्डल

तदिह न गुणदोषो योजनीयावलीकौ
कथमपि महता यत् संस्कृतोऽयं भ्रमेण ।

—बापूदेव शास्त्री

[धेरै मिहिनेत गरी यो तयार गरिएको छ । यस कारण यहाँ भूटो गुण अथवा दोष नलाइदिनुहोला ।]

पणिमा

(इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका)

१७ वर्ष

३ अङ्क

सम्पादक-

महेशराज पन्त

दिनेशराज पन्त

प्रकाशक-

देवीप्रसाद भण्डारी

(संशोधन-मण्डलद्वारा)

प्रत्येक अङ्कको मूल्य रु. २०।-

विषयसूची

१. दरबारका भित्री लडमा टहल गर्ने थरोथरोका नपुंसकको विषयमा

- महेशराज पन्त १-४२

२. यक्ष मल्लले गरिएका दुइवटा ताडपत्र

- महेशराज पन्त ४२-४६

३. हरिवंश शर्माले घरजग्गा किन्दा गरिएका दुइवटा फार्सेपत्र

- महेशराज पन्त ४६-४८

चुम्बिपत्र

६६ अङ्कको

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१३	२३	३	२	१९	१३	पृष्ठबाट	पृष्ठबाट
१७	८	लेखनु भएको	लेखनुभएको	२०	२६	भागको	भागमा
१८	५	रघुवंश	रघुवंश	२५	३२	उहाँले	उहाँ
१८	१२	बेलाका	बेलाका				

६७ अङ्कको

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४	२०	संस्कृत	संस्कृत	२०	२०	नभएको	नभएकी
१२	९	षण्डकीहरूको	षण्डकीहरूको ^{२७}	२३	२२	शण्ड, षण्ड	शण्ड, शण्ड
१२	२६	ओट्टो	२७. ओट्टो	२७	९	घेटां	घेटां
१३	२४	वामन	वामन	२७	२४	°सहितम् ।	°समेतम् ।
१५	१६	नैवातै वस्यागमः	नैवातैवस्यागमः	३०	२	°नसमीक्ष्य	°नभिसमीक्ष्य
१६	५	हुन् ।	हृन् ।	३१	२५	आभिमुख्यम्	आभिमुख्यम्
१८	७	आंगो	आगो	३४	२०	°मिताविमाशिनी	°मिताविमाशिनी
१८	२७	महामारतसंहिताका	महामारतसंहिताका	३५	११	अक् द	अक् दि
१९	१२	नैवविधाः	नैवविधाः				

दरबारका भित्री लडमा टहल गर्ने थरीथरीका नपुंसकको विषयमा*

—महेशराज पन्त

लिच्छविकालको एउटा अभिलेखमा परेको किरातवर्षधर भन्ने शब्दको विषयमा भन्ने मेरो निबन्ध पूर्णिमाको यसभन्दा अघिल्लो अङ्कमा छापिएको छ । वर्षधर वा वर्षवर कहिने एक प्रकारका नपुंसकको विषयमा त्यो निबन्ध भएकोले र त्यहाँ तृतीयाप्रकृति जस्ता नपुंसकको पनि प्रसङ्गवश चर्चा आएकोले दरबारका भित्री लडमा टहल गर्ने अरू अरू नपुंसकको विषयमा पनि आफूले जानेबुझेसम्मका कुरा यस निबन्धमा मैले लेखेको छु । मेरो यस निबन्धबाट प्राचीन भारतीय इतिहासको एउटा प्रश्नमा केही प्रकाश बर्ला भन्ने आशा पनि मैले गरेको छु ।

रनिवासमा थरीथरीका दर्जाका राजपत्नी, नर्तकी वा मदतगार आदिको हैसियतले रहने सत्र थरी स्वास्नीमान्छे-हरूको सक्षण^१ दिइसकेपछि भारतीय नाट्यशास्त्रमा यस्तो लेखिएको छ—

यत्स्यान्नपुंसकं नाम तृतीया प्रकृतिस्तु सा^२ ।
साप्यन्तःपुरसंचारे योज्या पार्थिववेशमनि ॥

*वि. सं. २०४२ मा प्रकाशित पूर्णिमाको ६६ अङ्कका १-२७ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको लिच्छविकालको एउटा अभिलेखमा परेको किरातवर्षधर भन्ने शब्दको विषयमा भन्ने निबन्धको दोस्रो परिशिष्ट ।
१. भारतीय नाट्यशास्त्र २४।१४-४९ ।

[वि. सं. १९५१ मा मुम्बईबाट निर्णयसागर प्रेसद्वारा प्रकाशित, शिवदत्त र काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परबको द नाट्यशास्त्र अफ भरत मुनि [भरत मुनिको नाट्यशास्त्र]का २७२-२७५ पृष्ठ ।]
२. भारतीय नाट्यशास्त्रको सम्बद्ध अंशको मैले तीन थरी संस्करण देखेको छु । तिनमा पहिलो शिवदत्त र काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परबको हो । दोस्रोचाहिँ, वि. सं. १९८५ मा बनारसबाट चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिसद्वारा प्रकाशित, बटुकनाथ शर्मा र बलदेव उपाध्यायको श्रीभरतमुनिप्रणीतं नाट्यशास्त्रम् [श्रीभरतमुनिले बनाएको नाट्यशास्त्र] हो । तेस्रोचाहिँ, वि. सं. २०१३ मा कलकत्ताबाट एशियाटिक सोसाइटी अफ बङ्गालद्वारा प्रकाशित मनोमोहन घोषको द नाट्यशास्त्र अस्काइन्ड टु भरत-मुनि [भरत-मुनिको भनी ठानिएको नाट्यशास्त्र] को दोस्रो भाग हो । तिनमा पहिलोमा (२४।५०) तृतीया प्रकृतिस्तु या, दोस्रोमा (३४।६१) र तेस्रोमा (३४।७०) तृतीया प्रकृतिः स्मृता भन्ने पाठ छापिएको छ ।

नेपाली लेखोट पुस्तकहरूमा तृतीया प्रकृतिस्तु सा भन्ने पाठ छ । यी तीन थरी पाठमध्ये नेपाली पुस्तकहरूमा भएको पाठ राम्रो लागेकोले मैले तृतीया प्रकृतिस्तु सा भन्ने पाठ यहाँ सकारेको हुँ । दरबारका भित्री लडमा

स्नातकाः कञ्चुकीयाश्च तथा वर्षधराश्च ये ।
 औपस्थायिकनिर्मुण्डाः कक्षास्थानेषु योजयेत् ॥
 अपुमांसस्तु पुरुषा ये तु स्त्रीभोगवर्जिताः ।
 एते त्वन्तःपुरचराः कार्या नित्यं हि नाटके ॥
 द्वाःस्थन्तु स्नातकं कुर्यादायमाचारसंयुतम् ।
 प्रेषणे वार्थसंयुक्ते कञ्चुकीयान्नियोजयेत् ॥
 तथा वर्षधराश्चैव कामचारेषु योजयेत् ।
 औपस्थायिकनिर्मुण्डाः स्त्रीणां प्रेषणकारणे ॥
 नानकार्येषु नारीणां नियुञ्जीतानुचारिकाः ।
 सद्योवृत्तान्तयोगज्ञं नाट्यागारे नियोजयेत् ॥
 ये त्वल्पसत्त्वाः कुशलाः क्लोबाश्च स्त्रीस्वभाविनः ।
 जात्या न दुष्टाः कार्ये च ते वै वर्षधराः स्मृताः ॥
 नपुंसका ये पुरुषाः स्त्रीस्वभावेन वर्जिताः ।
 निर्मुण्डा नामतो ज्ञेयाः कामविज्ञानवर्जिताः ॥
 ये विद्यासत्यसंपन्नाः कामदोषविर्वर्जिताः ।
 ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥^१

भारतीय नाट्यशास्त्रका यी श्लोकबाट दरबारका भित्री लडमा थरीथरीका नपुंसक खटाइन्थे भन्ने कुरा सजिलैसँग बुझिन्छ तापनि तिनीहरू कति थरीका हुन्थे भनी निर्णय गर्न भने सजिलो छैन । यसैले नाट्यशास्त्रका यी श्लोकको उल्ट्या गर्नुभन्दा अगाडि यहाँ चर्चा गरिएका नपुंसकहरूको विषयमा विचार गर्नुपरेको छ ।

प्राचीन भारतीय वाङ्मय टीकासम्पत्तिले सम्पन्न भएकोले मूल ग्रन्थको आशय बुझ्न टीकाप्रटीकाको पनि सहारा लिने परम्परा रहिआएको छ । यसैले भारतीय नाट्यशास्त्रको अभिनवगुप्तले लेखेको टीका अभिनवभारतीबाट हामीलाई परेको यस अङ्कमा मदत मिल्थ्यो कि भन्ने मलाई लागेको छ । अभिनवभारती पटकपटक छापिए तापनि मसँग त्यो पुस्तक नभएकोले, यहाँका पुस्तकपसलमा त्यो पुस्तक नभेटिएकोले र यहाँका पुस्तकखानामा पनि हामीलाई चाहिने अंश भएको खण्ड भेट्टाउन नसकिएकोले नाट्यशास्त्रको माथिको अल्को फुकाउने काममा

टहल गर्ने थरीथरीका नपुंसकसम्बन्धी भारतीय नाट्यशास्त्रका श्लोकहरूको नेपाली लेखोट पुस्तकहरूमा पाइएका पाठ भन्ने निबन्धमा नाट्यशास्त्रका नेपाली लेखोट पुस्तकहरूमा भएको सम्बद्ध अंशका पाठ ती ती पुस्तकका पुष्पिकावाक्यसहित मैले दिएको छु । सो निबन्ध पूर्णमामा छापिँदैंछु ।

३. शिवदत्त र काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परबकोमा (२४।५३ मा) मूलमा वस्त्वन्ते (?) र पादटिप्पणीमा वास्तव्ते

पाठ भएकोमा मनोमोहन घोषकोमा (३४।७३ मा) द्वाःस्थन्तु पाठ भएकोले त्यही पाठ यहाँ सकारिएको छ ।

४. भारतीय नाट्यशास्त्र २४।५०-५८ । शिवदत्त र काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परबको संस्करणको २७६ पृष्ठ ।

अभिनवभारतीको सम्बद्ध अंशको मदत लिने काम अहिलेको लागि थाँती राखी अरू अरू ग्रन्थबाट जो सकेको मदत लिई यो अल्छो फुकाउने कोशिश गर्नुपरेको छ ।*

५. पुस्तकखानाको राम्रो व्यवस्था नभएकोले काठमाडौंमा बसी शास्त्रीय विषयमा कलम चलाउँदा कहिलेकही सन्दर्भग्रन्थ नपुगी मेरा लेख अपूरा जस्ता हुन जान्छन् । यसको उदाहरणको लागि कौटलीय अर्थशास्त्र-सम्बन्धी मेरो एउटा लेखमा मैले यस्तो लेखनुपरेको कुरालाई औल्याउन सकिन्छ-

आइ रिग्रेट नट ह्याम्इड बीन् एब्ल टु क्वोट द ट्रान्स्लेशन् अफ दि एफोर्सेड भर्स क्रम् योहन याकोब मेयर'ज दास् आर्ट इन्डिशचे बुख फोम् वेल्ड-उन्ड् स्टार्ट् स्लेवेन् (हनोभर-लाइपजिग, १९२५) । अनफर्टुनट्लि, आउर् स्कल्अर्लि लाइब्ररिज् इन् काठमान्डू डू नट ह्याम् ए कपड् अफ् दिस् स्पेन्डिङ् ट्रान्स्लेशन् अफ् दि अर्थशास्त्र ह्विच् इज् सेड् टु बी इन् सम् केसइज् सूपीरिअर् ईभन् टु काङ्ले'ज् रीसन्ट् ट्रान्स्लेशन् ।

(वि. सं. २०३७ मा काठमाडौंबाट नेपाल रिसर्च सेन्टरद्वारा र वीस्वादेनबाट कोमिस्थोन्जफेर्लाग फ्रन्स स्टाइनरद्वारा प्रकाशित जर्नल् अफ् द नेपाल् रिसर्च सेन्टर [नेपाल रिसर्च सेन्टरको पत्रिका] को चारौं भागमा छापिएको महेश्वरराज पन्तको अन् ए भर्स अफ् द कौटलीय अर्थशास्त्र [कौटलीय अर्थशास्त्रको कुनै श्लोकको विषयमा] भन्ने निबन्ध, सो भागको २७१ पृष्ठ ।)

[वि. सं. १९८२ मा हनोभर र लाइपजिगबाट प्रकाशित, योहन याकोब मेयरको दास् आर्ट इन्डिशचे बुख फोम् वेल्ड-उन्ड् स्टार्ट् स्लेवेन् [लोकयात्रा र राजनीतिपद्धतिसम्बन्धी प्राचीन भारतीय पुस्तक] बाट उपर्युक्त श्लोकको उल्था सार्न नसकेकोमा मलाई दिक्क लागेको छ । काङ्लेको हालको उल्थाभन्दा पनि कहींकहीं बेस छ भनी भनिएको यो उत्तम उल्थाको प्रति, विद्वत्तामय ग्रन्थ पाइने, काठमाडौंका हाम्रा पुस्तकखानाहरूमा दुर्भाग्यवश छैन ।]

संस्कृतमा लेखिएका बौद्ध ग्रन्थको इतिहास बम्बईमा बसी लेख्दा यस्तै खालको अण्डेरो आफूलाई परेको विषयमा नरिमनले ६६ वर्षअघि लेखेको कुराको मलाई ऊवाट्ट अहिले सम्झना भएको छ—

आइ ह्याम् इन्टाइर्लि डिपेन्डिङ् अपन् विन्टर्निट्क् इन् द फस्ट् थर्टीन् च्याप्टर्ज् । इट् वज् माइ इन्-टेन्शन् टु ब्रिङ् अप्-टु-डेट् द वक्' ह्विज् अपीर्ड् अरिज्इन्लि इन् १९१३; बट् कमर्सल् बम्बे ह्याज् इभिन्सड् स्मल् केर् फर् लिट्अर्अरि रिसर्च यान्ड् द बेस्ट् अफ् इट्स् लाइब्ररिज् आर् येट् इन्ओसन्ट् अफ् द लर्निङ् सोर्इज् लाइक् दि एसबीए. एस्डब्ल्यूए. यान्ड् तौड् पात्रो, नट् टु मेन्शन् ए होस्ट् अफ् अदअर् कन्टिन्ट्अल् पीरिअड्इकल्ज्, विद्आउट् ह्विच् इट् इज् इम्पसइब्ल टु कन्टिन्ट् विन्टर्निट्क्'स् लेबर्डअस् हिस्टरि ।

(वि. सं. २०२९ मा दिल्ली, पटना र वाराणसीबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, जे. के. नरिमनको लिट्अर्अरि हिस्टरि अफ् स्यान्स्क्रिट् बुड्इज्म् [संस्कृतमा लेखिएका बौद्ध ग्रन्थको इतिहास] को दोस्रो संस्करण (पुनर्मुद्रण), फोर्बड् [प्रस्तावना], ११-१२ पृष्ठ । यस पुस्तकको पहिलो संस्करण वि. सं. १९७६ मा बम्बईबाट प्रकाशित भएको थियो ।)

[उठानका तेह्र अध्यायमा म पूरापूर विन्टर्निट्क्को ग्रन्थको भर परेको छु । पहिलो पटक वि. सं. १९७० मा प्रकाशित भएको त्यस ग्रन्थमा नयाँ खोजी थप्ने मेरो अभिलाषा थियो; तर बेपारमा लागेको बम्बईले बाडसम्बन्धी अन्वेषणको लागि त्यति चासो देखाएको छैन र सिट् जुङ्क्वेरिख्टे डेर बेर्लिनेर् अकाडेमी डेर

भारतीय नाट्यशास्त्रबाट माथि उद्धरण गरिएको सबभन्दा पहिलो श्लोकको शब्दशब्दको उल्था गर्दा नपुंसक भनिने जो छ, त्यो तृतीया प्रकृति^६ हो, त्यो पनि राजाको दरबारमा रनिवासमा घुम्ने काममा खटाइनुपर्छ भन्ने अर्थ आउँछ । नपुंसक भनिने जो छ, त्यो तृतीया प्रकृति हो [यत्स्या-
न्नपुंसकं नाम तृतीया प्रकृतिस्तु सा] भनेर नाट्यशास्त्रमा लेखिएकोले यहाँ नपुंसक र तृतीया प्रकृतिलाई पर्याय मानेको देखिन्छ ।

कोषहरूमा पनि नपुंसक र तृतीयाप्रकृति शब्दलाई पर्यायवाची मानिएको कुरा यस प्रसङ्गमा स्मरणीय छ ।^७

विसेन्शाफ्टन् [बर्लिनको शास्त्रानुसन्धानपरिषद्का बैठकका जाहेरी], सिट्जुङ्क्वेरिख्टे डेर वीनेर
अकाडेमी डेर विसेन्शाफ्टन् [भियनाको शास्त्रानुसन्धानपरिषद्का बैठकका जाहेरी] र तौड पात्रो
जस्ता पाण्डित्यमय पत्रिकाहरूको विषयमा यहाँका उम्दाउम्दा पुस्तकखानामा थाहै छैन र विन्टरनिट्फ्ले
मिहिनेत गरी लेखेको इतिहास बढाउनको लागि नभई नहुने, यूरोपका मुख्य भागबाट प्रकाशित हुने अरू थुप्रै
पत्रिकाको विषयमा त उच्चारण नगरे पनि हुन्छ ।]

६. तृतीयाप्रकृति कतं समस्तपदको रूपमा र कतं व्यस्तपदको रूपमा लेखिएको छ । तृतीयाप्रकृति कि तृतीया
प्रकृति भन्ने निबन्धमा यस विषयमा मैले खुलाएर लेखेको छु । त्यो निबन्ध पूर्णिमामा छापिँदछ ।

७. तृतीयाप्रकृति: षण्ड: क्लीब: पण्डो नपुंसके ।

(अमरकोष २।६।३९)

[तृतीयाप्रकृति, षण्ड, क्लीब र पण्ड शब्दले नपुंसक जनाउँछन् ।]

अथ क्लीब: पण्ड: षण्डो नपुंसकम् ।

तृतीयाप्रकृतिश्च

(वैजयन्ती ४।४।३)

(वि. सं. २०२८ मा वाराणसीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिसद्वारा प्रकाशित, [हरगोविन्द शास्त्रीको
यादवप्रकाशाचार्यविरचित: वैजयन्तीकोष: [यादवप्रकाशाचार्यले बनाएको वैजयन्तीकोष] को १२७ पृष्ठ ।)

[अनि नपुंसक भनेको क्लीब, पण्ड, षण्ड र तृतीयाप्रकृति पनि हो ।]

तृतीयाप्रकृति: शब्द: पुमान् षण्डे प्रकीर्तित: ।

(पर्यायशब्दरत्न २।१०४)

(वि. सं. २०२७ मा पुनाबाट डेकन कलेजद्वारा प्रकाशित, एकनाथ दत्तात्रेय कुलकर्ण र मार्तण्ड चिदम्बर
दीक्षितको पर्यायशब्दरत्न अफ धनञ्जयभट्ट [धनञ्जयभट्टको पर्यायशब्दरत्न] को ३८ पृष्ठ ।)

[पुलिङ्गी तृतीयाप्रकृति* शब्द षण्डमा कहिएको छ ।]

*यहाँ तृतीयाप्रकृति शब्दलाई पुलिङ्गी भनिएको छ, यो चिन्त्य छ ।

तर घेरेंजसा कोषहरूमा नपुंसकको एक प्रकारको भेद पोटा [स्वास्नीमान्छे लोग्नेमान्छे दुवैको चिह्न भएको नपुंसक] लाई अलग्गै र नपुंसकको अर्को प्रकारको भेद वर्षधर/वर्षवर [अण्डकोष फिकेर वा अरू नै किसिमले अण्डकोष बिगारेर बनाइएको नपुंसक] लाई अलग्गै छुट्ट्याइएको छ । नपुंसकलाई कहने अरूअरू शब्दसँगै

तृतीयाप्रकृतिः* पण्डः षण्डः क्लीबो नपुंसकम् ॥

(अभिधानचिन्तामणि ३।२२६)

[वि. सं. २०२० मा वाराणसीबाट चौखम्बा विद्याभवनद्वारा प्रकाशित, हरगोविन्द शास्त्रीको कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितः अभिधानचिन्तामणिः [कलिकालका जिन श्रीहेमचन्द्राचार्यले बनाएको अभिधान-चिन्तामणि] को १४१ पृष्ठ ।]

[तृतीयाप्रकृति, पण्ड, षण्ड र क्लीबले नपुंसक जनाउँछन् ।]

८.

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥

(अमरकोष २।६।१५)

[स्वास्नीमान्छे र लोग्नेमान्छेको चिह्न भएको पोटा कहिन्छ ।]

अथ पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥

(वैजयन्ती ४।४।३, १२७ पृष्ठ)

[अनि, स्वास्नीमान्छे र लोग्नेमान्छेको चिह्न भएको पोटा कहिन्छ ।]

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥

(पर्यायशब्दरत्न २।८९, ३६ पृष्ठ)

पोटा तु स्त्रीनृलक्षणा ।

(अभिधानचिन्तामणि ३।१९६, १३४ पृष्ठ)

[स्वास्नीमान्छे र लोग्नेमान्छेको चिह्न भएको त, पोटा कहिन्छ ।]

९. अण्डकोष नभएको वा अरू किसिमको नपुंसक वर्षवर कहिन्छ भनी टीकासर्वस्वमा लेखिएको छ (पूर्णिमा ६६ अङ्कका ६-८ पृष्ठ) । अरू किसिमको भनेर कस्तो नपुंसकलाई बुझाएको हो भन्ने कुरा मैले त्यस बेला बुझेको थिइनँ । वि. सं. २००४ मा बम्बईबाट न्यू बुक कम्पनी, लिमिटेडद्वारा प्रकाशित जगदीशचन्द्र जैनको लाइफ् इन् एन्शन्ट् इन्डिअ याज् डिपिकट् इन् जेन् क्यान्अन्ज् [प्राचीन भारतमा लोकयात्रा, जैन धर्मका शास्त्रमा बयान गरिएअनुसारको] हालै हेर्दा बूढीऔंला, चोरऔंला र माछीऔंलाले अण्डकोष माडेर र औषधि प्रयोग गरेर

* हरगोविन्द शास्त्रीले यहाँ तृतीया प्रकृतिः छुट्ट्याएका छन् । तर यसैको टीका गर्दा भने उनले जोडेका छन्—

‘नपुंसक’के ५ नाम हैं—तृतीयाप्रकृतिः, पण्डः (+पण्डुः), षण्डः (+शण्डः, शण्डः), क्लीबः, नपुंसकम् ।...

(१४१ पृष्ठ)

मूलस्थशब्दसूचीमा पनि तृतीयाप्रकृति उनले जोडेरै छपाएका छन् (४१६ पृष्ठ) ।

६/पूर्णिमा ६७ अङ्क

तृतीयाप्रकृतिलाई कोषह्रमा लहरै राखिएकोले र पोटा र वर्षधर/वर्षवरलाई चाहिँ त्यस लहरमा नराखी अलग अलग राखिएकोले तृतीयाप्रकृति, पोटा वा वर्षधर/वर्षवर जस्तो विशिष्ट खालको नपुंसक होइन, सामान्य खालको नपुंसक नै हो भनेर भन्न सकिन्छ ।

नपुंसक सन्तान कसरी जन्मन्छ भन्ने कुरा बताउने प्रसङ्गमा चरकसंहितामा नपुंसकलाई बुझाउनुपर्दा साथै नपुंस् शब्दको र तल तृतीया प्रकृति शब्दको प्रयोग भएको छ ।^{११} भारतीय नाट्यशास्त्रमा नपुंसक र तृतीया

अण्डकोष बिगारी नपुंसक बनाइन्थे भन्ने कुरा बृहत्कल्पभाष्य ४।५१६७ बाट बुझिन्छ भनी त्यहाँ लेखिएको देखियो (५६ पृष्ठ) । यताबाट टीकासर्वस्वमा अरु किसिमको नपुंसक पनि वर्षवर कहिन्छ भनी लेखिएको कुराको व्याख्या हुन गएको छ ।

केटाकेटीमै अण्डकोष क्विकी वरिसधर [वर्षधर] बनाइने कुरा बृहत्कल्पभाष्यलगायत निशीथचूर्ण ९ र रायपसेणियसूत्रटीका २१० बाट पनि बुझिने कुरा जैनको सोही पुस्तकमा (५६ पृष्ठमा) लेखिएको छ ।

१०. षण्डो वर्षवरस्तुल्यौ

(अमरकोष २।५।९)

[षण्ड र वर्षवर उही हो ।]

षण्डो वर्षवरः समौ ।

(वैजयन्ती ३।७।२३, ७६ पृष्ठ)

[षण्ड र वर्षवर उही हो ।]

नपुंसके सौविदले षण्डो वर्षवरो ऽपि च ।

वर्षहारी वर्षधरो धर्षवर्षो ऽपि कथ्यते ॥

धर्षमायो धर्षधरो वर्षधर्षो ऽपि संमतः ।

(पर्यायशब्दरत्न २। २५७-२५८, ५७ पृष्ठ)

[नपुंसक सौविदल [कञ्चुकी]मा षण्ड र वर्षवर (शब्द छन् । त्यो) वर्षहारी, वर्षधर र धर्षवर्ष पनि भनिन्छ । धर्षमायो, धर्षधर र वर्षधर्ष पनि (त्यही अर्थमा) मानिएको छ ।]

षण्डे वर्षवरः

(अभिधानचिन्तामणि ३।३९२, १७९ पृष्ठ)

[षण्डमा वर्षवर शब्द छ ।]

११. गर्भस्य सद्यो ऽनुगतस्य कुक्षौ स्त्रीपुंनपुंसांमुदरस्थितानाम् ।

किं लक्षणं कारणमिष्यते किं सरूपतां येन च यात्यपत्यम् ॥

निष्ठीविका गौरवमङ्गमादस्तन्द्राप्रहर्षौ हृदयव्यथा च ।

तृप्तिश्च बीजग्रहणं च योन्त्यां गर्भस्य सद्यो ऽनुगतस्य लिङ्गम् ॥

प्रकृति शब्द संगे आएको कुरालाई चरकसंहितामा नपुंस र तृतीया प्रकृति शब्द संगे आएको कुरासंग दाँडा पनि नाट्यशास्त्रमा आएको तृतीया प्रकृति शब्दले सामान्य खालको नपुंसकलाई नै बुझाएको हो भनी बल बढी बल मिल्न गएको छ ।

भारतीय नाट्यशास्त्रबाट माथि उद्धरण गरिएको दोस्रो श्लोकमा स्नातकहरू, कञ्चुकीहरू, त्यस्तै वर्षधरहरू र औपस्थायिकनिर्मुण्डहरू जो छन्, तिनीहरूलाई कक्षास्थानहरूमा खटाउनु भनी लेखिएको छ । नाट्यशास्त्रबाट माथि उद्धरण गरिएको पाँचौँ श्लोकमा चाहिँ त्यस्तै वर्षधरहरूलाई कामचारहरूमा खटाउनु, स्वास्नीमान्छेहरूलाई पठाउने काम पर्दा औपस्थायिकनिर्मुण्डहरू (जो छन्), तिनीहरूलाई (खटाउनु) भनी लेखिएको छ । नाट्यशास्त्रबाट माथि उद्धरण गरिएको सातौँ श्लोकमा वर्षधरको लक्षण दिइएको छ । थोरै बल भएका, काममा सिपालु, बलीब [नपुंसक], स्वास्नीमान्छेको जस्तो स्वभाव भएका, जन्मदेखि खुन नभएका जो छन्, तिनीहरू नै वर्षधर कहिएका छन् भनी त्यस श्लोकमा लेखिएको छ । नाट्यशास्त्रबाट माथि उद्धरण गरिएको आठौँ श्लोकमा चाहिँ निर्मुण्डको लक्षण दिइएको छ । स्वास्नीमान्छेको जस्तो स्वभाव नभएका, कामवासनाको विषयमा विशेष कुरा थाहा नभएका जुन लोग्नेमान्छे नपुंसक छन्, तिनीहरू निर्मुण्ड भनी जानिनुपर्ने हुन् भनी त्यस श्लोकमा लेखिएको छ । नाट्यशास्त्रबाट माथि उद्धरण गरिएको अंशमा तृतीया प्रकृतिको प्रसङ्गमा बाहेक कमसेकम अर्को दुई पटक^{१२} नपुंसकको प्रसङ्ग आएको छ भन्ने यताबाट बुझिएको छ ।

अण्डकोष निकालेर वा त्यस्तै अरु नै किसिमले बनाइएका नपुंसक वर्षधर/वर्षवर कहिन्थे भन्ने कुरा मैले

सव्याङ्गचेष्टा पुरुषार्थिनी स्त्री स्त्रीस्वप्नपानाशनशौलचेष्टा ।

सव्यात्तगर्भा न च वृत्तगर्भा सव्यप्रदुग्धा स्त्रियमेव सूते ॥

पुत्रं त्वतो लिङ्गविपर्ययेण व्यामिश्रलिङ्गा प्रकृति तृतीयाम् ।

गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रिया यं जन्तुं व्रजेत्तत्सदृशं प्रसूते ॥

(चरकसंहिता ४।२।२२-२५)

[कोखमा भरखरै रहेको गर्भको, कोखमा रहेका स्वास्नीमान्छे लोग्नेमान्छे र नपुंसको लक्षण के हो ? जसले गर्दा सन्तानको अनुहार मिल्ने हुन जान्छ, (यसको) के कारण सम्झिइन्छ ?

थुकथुकी लाग्नु, भारीपनको अनुभव गर्नु, जीउ गल्नु, उड लाग्नु, रौँ ठाडो हुनु, हृदय दुख्नु, तृण्टि हुनु, योनिमा वीर्य लिनु भरखरै रहेको गर्भको लक्षण हो ।

बायाँ अङ्ग चलाउने, लोग्नेमान्छे खोज्ने, स्वास्नीमान्छेसम्बन्धी सपना देख्ने, स्वास्नीमान्छेलाई मनपर्ने खानपान गर्ने, स्वास्नीमान्छेको जस्तो स्वभाव र चेष्टा भएकी, बायाँपट्टि गर्भ भएकी, गर्भ गोलो नभएकी, बायाँ स्तनमा असल दूध हुने स्वास्नीमान्छेले छोरी नै पाउँछे;

यसको उल्टो लक्षण भएमा चाहिँ छोरो पाउँछे । लक्षण छ्यासमिस भएकीले तृतीया प्रकृति पाउँछे । गर्भ रहँदा स्वास्नीमान्छेको मन जुन प्राणीमा जान्छ, त्यो जस्तै (सन्तान, उसले) पाउँछे ।]

१२. औपस्थायिकनिर्मुण्ड र निर्मुण्ड एकै खालका नपुंसक हुन् कि, औपस्थायिक भिन्नै खालको र निर्मुण्ड भिन्नै खालको नपुंसक हो भन्ने विषयमा वादविवाद गर्न सकिन्छ । यस विषयमा खुलाएर तल लेखिएको छ ।

अन्यत्र खुलाएर लेखिसकेको छु ।^{१३} भारतीय नाट्यशास्त्रमा वर्षधरको लक्षण दिँदा यिनीहरूलाई बलीबाः [नपुंसक] र जात्या न दुष्टाः [जन्मैदेखि खुन नभएका] भनेर लेखिएकोले वर्षधरहरू जन्मजात नपुंसक होइनन्, अङ्गभङ्ग गरेर बनाइएका नपुंसक हुन् भन्ने आशय नाट्यशास्त्रका कर्ताको देखिन्छ । यताबाट नाट्यशास्त्रका कर्ताले तृतीया प्रकृति अर्थात् सामान्य खालका नपुंसकका साथै अङ्गभङ्ग गरी बनाइएका वर्षधर पनि रनिवासमा राखिने परम्पराको पुष्टि गरेका छन् भनी भन्न सकिन्छ ।

भारतीय नाट्यशास्त्रमा निर्मुण्डको जुन लक्षण दिइएको छ, त्यसबाट निर्मुण्डहरू वर्षधर जस्ता बनाइएका नपुंसक हुन् भन्ने कुराको गन्धसम्म पनि आउँदैन । यस कारण तृतीया प्रकृतिभित्रै गाभन मिल्ने निर्मुण्डलाई नाट्यशास्त्रका कर्ताले किन भिन्नै लेखे भन्ने प्रश्न उठाउन सकिन्छ । तर निर्मुण्डको लक्षण दिँदा नाट्यशास्त्रमा जुन लोग्नेमान्छे नपुंसक छन् [नपुंसका ये पुरुषाः] भनी लेखिएको कुरामा हामीले ध्यान दिनुपर्छ जस्तो मलाई लाग्छ । नाट्यशास्त्रमा चर्चा गरिएका तृतीया प्रकृति, वर्षधर र निर्मुण्डमध्ये सबै नपुंसकै भए पनि अण्डकोष छिकेर नपुंसक बनाइएको वर्षधर र लोग्नेमान्छेपना भएको नपुंसक निर्मुण्ड भएकोले नाट्यशास्त्रमा आएको तृतीया प्रकृति शब्दले स्वास्नीमान्छेपना भएको नपुंसकलाई बुझाएको त होइन भन्ने कुरा हाम्रो मनमा पर्छ । काव्यमा तृतीया प्रकृतिले स्वास्नीमान्छे जस्तो^{१४} भई कामकावाँड गरेको उदाहरण पाइएकोले पनि यति बोल्ने साहस मलाई आएको हो ।

बति भन्दा भन्दै पनि भारतीय नाट्यशास्त्रमा आएको तृतीया प्रकृति शब्दको अर्थ यही नै हो भनी ठोकेर भन्न सक्ने स्थितिमा म अहिले छैन । टीकाप्रटीकाको मदत नलिई मूल ग्रन्थबाटै प्राचीन भारतीय वाङ्मयको अर्थ बुझ्न कहिँकहीँ अण्डेरो पर्ने कुरा यस क्षेत्रमा काम गर्ने हामी सबैले अनुभव गरेकै हो ।

भारतीय नाट्यशास्त्रमा आएको तृतीया प्रकृति शब्दको अर्थ राम्ररी गर्न नसके पनि तृतीया प्रकृति भनिने विविष्ट खालका नपुंसक हुने कुरा शास्त्रान्तरबाट बुझिने हुनाले अब त्यस विषयमा लेख्नुपरेको छ ।

भारतीय नाट्यशास्त्रमा जस्तै वात्स्यायनकामसूत्रमा पनि तृतीया प्रकृतिको चर्चा आएको छ । कामसूत्रमा [तृतीया प्रकृतिको लक्षण पनि दिइएकोले त्यहाँको वाक्य हामीलाई औँधि नै काम लाग्ने भएको छ --

द्विविधा तृतीया प्रकृतिः स्त्रीरूपिणी पुरुषरूपिणी च ।^{१५}

[तृतीया प्रकृति दुइ किसिमका हुन्छन्, स्वास्नीमान्छेको रूप भएकी र लोग्नेमान्छेको रूप भएको ।]

कुनै तृतीया प्रकृति स्तन आदि भएकीले स्वास्नीमान्छेको रूपकी र कुनै तृतीया प्रकृति भने दाहीजुँघा भएकोले लोग्नेमान्छेको रूपका हुन्छन् भनेर कामसूत्रको माथिको वाक्यको टीका यशस्वी टीकाकार यशोधरले गरेका छन्—

तृतीया प्रकृतिः = नपुंसकं, स्त्रीरूपिणी = स्त्रीसंस्थाना स्तनादियोगात्, पुरुष-

१३. पूर्णिमा ६६ अङ्कका ६-१२ पृष्ठ ।

१४. यही निबन्धको २६ सङ्ख्याको पादटिप्पणीको माथिका वाक्य ।

१५. वात्स्यायनकामसूत्र २।९।१ ।

संस्थाना श्मश्रुलोमादियोगाद् . . .^{१६}

[तृतीया प्रकृति = नपुंसक, स्त्रीरूपिणी = स्वास्नीमान्द्येको रूप भएकी, स्तन आदि भएकोले, लोग्नेमान्द्येको रूप भएको दाह्नीजुंघा भएकोले ।]

यताबाट तृतीया प्रकृति भनेको स्वास्नीमान्द्येको वा लोग्नेमान्द्येको चिह्न भएको नपुंसक हो भन्ने कुरा बुझिएको छ । स्वास्नीमान्द्ये लोग्नेमान्द्ये दुवै थरी रूपका तृतीया प्रकृतिहरू धनी लोग्नेमान्द्येहरूको आश्रयमा रहन्थे र धनी लोग्नेमान्द्येहरू दुवै थरी तृतीया प्रकृतिहरूका मुखमा सम्भोग [औपरिष्टक] गर्थे भन्ने कुरा पनि वात्स्यायनकामसूत्रबाटै बुझिन्छ । औपरिष्टकविषयमा कामसूत्रमा सिङ्गै अध्याय भएको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा स्मरणीय छ ।^{१७} सुश्रुतसंहितामा नपुंसकका भेद लेख्दै जाँदा षण्डको विषयमा पनि लेखिएको छ । लोग्नेले स्वास्नीमान्द्येको जस्तो व्यवहार गरी ऋतुकालमा स्वास्नीसँग सम्भोग गर्दा गर्भ रह्यो भने स्वास्नीमान्द्येको जस्तो चेष्टा र आकार भएको, चिह्न भने लोग्नेमान्द्येको भएको षण्ड जन्मन्छ र षण्डको वीर्य हुँदा नभनेर त्यहाँ लेखिएको छ । स्वास्नीले लोग्नेमान्द्येको जस्तो व्यवहार गरी ऋतुकालमा सम्भोग गराउँदा गर्भ रह्यो भने लोग्नेमान्द्येको चेष्टा भएको कन्या जन्मन्छे भनेर पनि त्यहाँ लेखिएको छ—

पित्रोरत्यल्पबीजत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् ।
 स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रायमसंशयम् ॥
 यः पूतियोनौ जायेत स सौगन्धिकसंज्ञितः ।
 स योनिशेफसोर्गन्धमाघ्राय लभते बलम् ॥
 स्वे गुदे ऽब्रह्मचर्याद्यः स्त्रीषु पुंश्वत्प्रवर्तते ।
 कुम्भोकः स तु विज्ञेय ईर्ष्यकं शृणु चापरम् ॥
 दृष्ट्वा व्यवायमन्येषां व्यवाये यः प्रवर्तते ।
 ईर्ष्यकः स तु विज्ञेयः षण्डकं शृणु पञ्चमम् ॥
 यो भार्यायामृतौ मोहादङ्गनेव प्रवर्तते ।
 ततः स्त्रोचेष्टिताकारो जायते षण्डसंज्ञितः ॥
 ऋतौ पुरुषवद्वापि प्रवर्तताङ्गना यदि ।
 तत्र कन्या यदि भवेत्सा भवेत्तरचेष्टिता ॥
 आसेक्यश्च सुगन्धो च कुम्भोकश्चेर्ष्यकस्तथा ।
 सरेतसस्त्वमी ज्ञेया अशुक्रः षण्डसंज्ञितः ॥^{१८}

१६. वात्स्यायनकामसूत्र २।१।१ मा जयमङ्गला ।

१७. वात्स्यायनकामसूत्र २।९ ।

१८. सुश्रुतसंहिता ३।२।३८-४४ ।

[बाबुआमाको ज्यादै थोरै बीज हुनाले आसेक्य भनिने लोग्नेमान्छे जन्मन्छ । वीर्य खाएर मात्र त्यसको लिङ्ग उठ्ने हुन्छ ।

गह्वाउने योनिमा जो जन्मन्छ, त्यो सौगन्धिक कहिन्छ । योनि र लिङ्गको गन्ध सुँघेर मात्र त्यसको बल थाउँछ ।

ब्रह्मचर्यमा नरहनाले आफ्नो गुदद्वारमा (मैथुन गराएर मात्र) स्वास्नीमान्छेहरूमा लोग्नेमान्छे जस्तो भएर जो लाग्छ, त्यो कुम्भीक भनेर जान्नु । अर्को अर्थात् ईर्ष्यकको विषयमा सुन ।

अरूहरूले सम्भोग गरेको देखेर मात्र सम्भोगमा जो लाग्छ, त्यो ईर्ष्यक भनेर जान्नु । पाँचौँ अर्थात् षण्डकको विषयमा सुन ।

मोहले गर्दा स्वास्नीमान्छे जस्तो भएर ऋतुकालमा स्वास्नीसँग जो लाग्छ, त्यसबाट स्वास्नीमान्छेको चेष्टा र अनुहार भएको षण्ड भनिने जन्मन्छ ।

अथवा लोग्नेमान्छे जस्तो भएर ऋतुकालमा स्वास्नीमान्छे लाग्छ भने त्यसबाट छोरी जन्मी भने त्यसको चेष्टा लोग्नेमान्छेको जस्तो हुन्छ ।

आसेक्य, सुगन्धी [सौगन्धिक], कुम्भीक र ईर्ष्यकको वीर्य हुन्छ भनी जान्नु । षण्ड भनिनेको चाहिँ वीर्य हुँदैन ।]

चरकसंहितामा नपुंसकका भेद बताउँदै जाँदा नरषण्ड र नारिषण्ड^{१६} कहिने नपुंसकको विषयमा पनि बताइएको छ । नरषण्ड लोग्नेमान्छेको र नारिषण्डवाहिँ स्वास्नीमान्छेको विवृति हो भनी त्यहाँ लेखिएको छ । बीज हल्का र थोरै हुने, निर्धा, ध्वजहर्ष नहुने, खराब बीज हुने बाबुआमाबाट नरषण्ड वा नारिषण्ड जन्मन्छन् भनेर पनि त्यहाँ लेखिएको छ —

कस्माद्द्विरेताः पवनेन्द्रियो वा संस्कारवाही नरनारिषण्डौ ।
 वक्रो तथेर्ष्याभिरतिः कथं वा संजायते वातिकषण्डको वा ॥
 बीजात्समांशादुपतप्तबीजात्स्त्रोपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः ।
 शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ॥
 शुक्राशयद्वारविघट्टनेन संस्कारवाहं हि करोति वायुः ।
 मन्दाल्पबीजावबलावहर्षौ क्लीबौ च हेतुविकृतिद्वयस्य ॥
 मातुर्व्यत्रायप्रतिघेन वक्रो स्याद्बीजदौर्बल्यतया^{१७} पितुश्च ।
 ईर्ष्याभिभूतावपि मन्दहर्षावीर्ष्यारतेरेव वदन्ति हेतुम् ॥

१९. चरकसंहितामा नरनारिषण्डौ भन्ने पद ४।२।१६ मा इन्द्रवज्रा वृत्तमा आएको छ । यताबाट चरकमा नारिषण्ड भन्ने समस्तश्रमा नारी ह्रस्व गरिएको स्पष्ट छ । चरकसंहितामा परेको नारिषण्ड भन्ने रूपको विषयमा भन्ने निबन्धमा मैले यस विषयमा विचार गरेको छु । त्यो निबन्ध पूर्णिमामा छापिँदैछ ।

२०. यहाँ^{१७} दौर्बल्यतया लेखिएको छ । दौर्बल्यता यो रूप चिन्त्य छ ।

वायवग्निदोषाद्वृषणौ तु यस्य नाशं गतौ वातिकवण्डकः सः ।

इत्येवमष्टौ विकृतिप्रकाराः कर्मात्मकानामुपलक्षणीयाः ॥^{२१}

[द्विरेता, पवनेन्द्रिय, संस्कारवाही, नरवण्ड, नारिवण्ड, वक्त्री, ईर्ष्याभिरति र वातिकवण्डक कुन कारणले जन्मन्छन् ?

(लोग्नेमान्छे र स्वास्तीमान्छेको) उति उति मात्राको बीजद्वारा, बिग्रिएको बीजद्वारा स्वास्तीमान्छे र लोग्नेमान्छेको चिह्न भएको द्विरेता हुन्छ । गर्भमा रहेको (बालक)को शुक्राशय नष्ट गरेर वायुले पवनेन्द्रिय पारिदिन्छ ।

शुक्राशयको द्वारको बिग्राइले वायुले संस्कारवाह [संस्कारवाही] बनाइदिन्छ । दुइ थरी विकार [नरवण्ड र नारिवण्ड] का कारण, हल्का र थोरै बीज हुने, निर्धा, हर्ष [लिङ्ग उठ्नु, भगाडकुरमा उत्तेजना हुनु] नहुने, क्लीब [दुष्ट बीज हुने] (लोग्नेमान्छे र स्वास्तीमान्छे) हुन् ।

सम्भोग गर्दा आमाको विरोधले र बाबुको बीजको दुर्बलताले दक्ती हुन्छ । डाहले भुलुक भएका र हर्ष कम भएका (लोग्नेमान्छे र स्वास्तीमान्छे) नै ईर्ष्यारति [ईर्ष्याभिरति]का कारण हुन् भनेर भन्छन् ।

वायु र अग्निको दोषद्वारा जसका दुवै अण्डकोष नष्ट भएका छन्, त्यो वातिकवण्डक हुन्छ । कर्म [पूर्वजन्मको कर्मको भोग] भएकाहरूका आठ थरी विकार यसरी हेरिनुपर्छ ।]

सुश्रुतसंहितामा योनिका रोगको विषयमा लेख्दै जाँदा षण्डीको विषयमा पनि लेखिएको छ । षण्डी पर सदिन, त्यस्तीको छाती पनि उठेको हुँदैन र त्यस्तीलाई सम्भोग गर्दा फडा स्पर्श हुन्छ भनेर त्यहाँ लेखिएको छ—

अनातवस्तना षण्डी खरस्पर्शा च मथुने ।^{२२}

[षण्डी पर नसर्ने, स्तन नभएको र सम्भोगमा छुवाइ कडा भएको हुन्छे ।]

यस्तै गरेर चक्रसंहितामा पनि योनिका रोगको विषयमा लेख्दै जाँदा षण्डीको विषयमा पनि चर्चा गरिएको छ । त्यसअनुसार षण्डीलाई लोग्नेमान्छे चाहिँदैन र उसको छाती पनि उठेको हुँदैन भनेर त्यहाँ लेखिएको छ—

बीजदोषात्तु गर्भस्थमास्तोपहताशया ॥

नृद्वेषिण्यस्तनी चं व षण्डी स्यादनुपक्रमा ।^{२३}

[बीजको दोषद्वारा गर्भमा रहेको वायुले गर्भाशय नष्ट भएको षण्डी लोग्नेमान्छेको रिस गर्ने, स्तन नभएको हुन्छे, त्यस्तीको औषधि गर्न सकिँदैन ।]^{२४}

२१. चक्रसंहिता ४।२।१६-२० ।

२२. सुश्रुतसंहिता उत्तरतन्त्र ३८।१८ ।

२३. चक्रसंहिता ६।३०।३३-३४ ।

२४. वाग्भट्टको अष्टाङ्गहृदयमा गुह्यरोगको वर्णनको प्रसङ्गमा चक्रसंहिताको भरखरै माथि उद्धरण गरिएको

मुश्रुत र चरकका यी उद्धरणबाट लोग्नेमान्छे जस्ता वा स्वास्नीमान्छे जस्ता नपुंसक हुन्छन् भन्ने स्पष्ट बुकिन्छ। अरु चरकमा त नरषण्ड र नारिषण्ड भनी त्यस्ता नपुंसकको नाउँसुद्धा राखिएको छ। यताबाट लोग्नेमान्छेको चिह्न भएका र स्वास्नीमान्छेको चिह्न भएका गरी दुइ किसिमका तृतीया प्रकृति हुन्छन् भनेर कामसूत्रमा जे लेखिएको छ; त्यो, चरकको भाषामा नरषण्ड र नारिषण्ड हो भन्ने कुरामा शङ्का रहँदैन।

वास्तुशास्त्रको ग्रन्थ मयमतमा राजवेशमविधान अर्थात् राजदरबारको बनोट भन्ने विषयमा सिङ्गै अध्याय लेखिएको छ। त्यहाँ प्रसङ्गवश षण्डकीको कुरा परेकोले यस प्रसङ्गमा त्यस विषयमा पनि लेखनुपरेको छ—

कुब्जिनीवामनीकन्याषण्डकीनां तथादितौ ।

धात्रोणामुदितौ गेहम्^{२५}

[त्यस्तै अदितिमा^{२६} कुब्जिनी [कुम्भी], वामनी [बाउली] कन्या र षण्डकीहरूको र उदितिमा धाईहरूका घर

श्लोक उपजीव्य भएको श्लोक पनि यहाँ प्रस्तुत गर्नुपरेको छ -

योनी वातोपतप्तायां स्त्रीगर्भे बीजदोषतः ॥

नूद्वेषिष्यस्तनी च स्यात्षण्डसंज्ञानुपक्रमा ।

(अष्टाङ्गहृदय ६।३३।३९-४०)

[कन्यागर्भको योनि, बीजको दोषद्वारा वायुले विकृत भएमा लोग्नेमान्छेको रिस गर्ने, स्तन नभएको, षण्डी भनिने केटी हुन्छे, त्यस्तिको औषधि गर्न सकिँदैन।]

३५. मयमत २९।५३ ।

[वि. सं. २०३३ मा पन्डिचेरीबाट एंस्तितुइ फ्राँसे देन्दोलजिद्वारा प्रकाशित, ब्रूनो दाग्नेसको मयमतको दोस्रो भागको १५७ पृष्ठ ।]

३६. मयमतको सातौँ अध्यायमा बस्ती बसालिने जमीनमा देवताहरूको पद अर्थात् ठाउँ छुट्ट्याइएको छ। यस श्लोकमा आएका अदिति र उदिति त्यसरी ठाउँ छुट्ट्याइएका ३२ वटा बाह्यदेवतामध्ये पर्छन्। परमशायिक रूपको बस्ती बसाइने ठाउँमा अदिति र उदिति उत्तरपट्टिका भागमा पर्छन्। वि. सं. २०४१ मा बीसबादेनबाट फ्रन्स स्टाइनर फेल्टिगद्वारा प्रकाशित, फ्रीड्रिख विल्हेमद्वारा सम्पादित, ओट्टो स्टाइनको वलाइन थ्रिफटेन् [ससाना कृति]को ३८९ पृष्ठमा र वि. सं. २०२७ मा पन्डिचेरीबाट एंस्तितुइ फ्राँसे देन्दोलजिद्वारा प्रकाशित, ब्रूनो दाग्नेसको मयमतको पहिलो भागको सातौँ चित्रमा परमशायिक रूपको चित्र दिइएको छ।

ओट्टो स्टाइनले पूर्वोक्त पुस्तकका ४२९-४३० पृष्ठमा

एम्. गिभ्ज् इन् द २९थ च्याप्टर् इन् २३२ भर्सइज् द राजवेशमविधान ।... फर्दर मे बी मेन्शन्ड् द रुम्ज् फर् द क्वीन्'ज् पर्सनेल् : मेइत्'भन्ट् यान्ड् नर्सइज् (५२) । द कञ्चुकिन्, इन् भल्लाट, (५३), इन् अदिति द कुब्जिनी, वामिनी, कयाषण्डकी, इन् उदिति द नर्सइज्, इन् द नर्थ, घाटर, वेल्ज्, ट्याङ्गवस् (५५) आर् याट् द डिस्पोज्अल् अफ् द क्वीन् ।

(बनाउन् ।)

[मयमतको उन्तीसौं अध्यायमा २३२ श्लोकमा, * राजवेश्मविधान दिइएको छ । ... फेरि रानीका नोकरचाकर - केटी र धाईहरू- को लागि कोठा (५२ श्लोक) † को विषयमा पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ- भल्लाटमा कञ्चुकी (५३ श्लोक) ‡; अदितिमा कुञ्जिनी, वामिनी§, कन्याषण्डकी; उदितिमा धाई, उत्तरमा, पानी, इनार, पोखरी

*स्टाइनले यहाँ दिएको श्लोकजडख्या पुरानो संस्करण अर्थात् वि. सं. १९७६ मा अनन्तशयनबाट राजकीय मुद्रणमन्त्रालयद्वारा प्रकाशित, त. गणपति शास्त्रीको मयमतअनुसारको हो । दाग्नेसको संस्करणमा भने उन्तीसौं अध्यायमा २२८ श्लोक मात्र छन् ।

†दाग्नेसको संस्करणअनुसार ५१ श्लोक ।

‡दाग्नेसको संस्करणअनुसार ५२ श्लोक ।

§स्टाइनले उपयोग गरेको मयमत गणपति शास्त्रीको संस्करण हो । त्यहाँ वामनी पाठ छापिएको छ (२९।५४, २३६ पृष्ठ) । दाग्नेसको संस्करणमा पनि वामनी नै पाठ छ ।

वाचस्पत्यमा वामनको स्त्रीलिङ्गको रूप देखाउँदा

... स्त्रियां डीप् । " वामनीं मूर्तिमाददे" ।

(वि. सं २०२६ मा वाराणसीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिसद्वारा प्रकाशित, तारानाथ तर्कवाचस्पतिको वाचस्पत्य (तेजो संस्करण) को ४८८० पृष्ठ)

[स्त्रीलिङ्गमा डीप् । "वामनीं मूर्तिमाददे ।"]

पनी लेखिएको छ । यताबाट वामनको स्त्रीलिङ्ग वामनी रूप कतै भएको थाहा पाइन्छ ।

तर यहाँ ओट्टो स्टाइनले वामिनी लेखी पाठ सच्याएका छन् ।

पाश्चात्य कोषहरूमा

एफ्. वामनी ए डिजीज् अफ् द भजइन बाइ विल्सन फेलरहाप्ट् फुडर् वामिनी ।

(वि. सं. १९२८ मा सेन्ट पिटर्सवर्गबाट बुखड् केराइ डेर कंजरलिखेन अकाडेमी डेर विसेनशापटनद्वारा प्रकाशित, ओट्टो व्योडलिङ्ग र रुडोल्फ रोथको सन्क्रिस्ट् वोर्टरबुख् [संस्कृतकोष] को छैटौं भागको ९२८ पृष्ठभाग ।)

[स्त्री. वामनी योनिको रोगविशेष, विल्सनको कोषमा, वामिनीको अशुद्ध रूप ।]

वामन... (डै), एफ. ए फीमेल् ड्वर्फ्, डब्ल्यू. ; एन्. अफ् ए योगिनी, एच्सीएटी.; ए पर्टिक्. डिजीज् अफ् द भजइन, डब्ल्यू. (प्रब. डब्ल्यू. आर्. फर् वामिनी, क्यू. भी. अन्डर् १. वामिन्) ...

(वि. सं. २०२७ मा दिल्ली, वाराणसी र पटनाबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, मोनियर मोनियर-विलियम्सको ए स्यान्स्क्रिट्-इङ्ग्लिश् डिक्शन्अरि [संस्कृत-अङ्ग्रेजीकोष] (पहिलो भारतीय संस्करण) का ९४१-९४२ पृष्ठ ।)

[वामनी स्त्री. बाउन्नी, विल्सन; कुनै योगिनीको नाउँ, हर्षचरित (?) ; योनिको रोगविशेष, विल्सन (वामिनीको अपवाठ हो कि, १. वामिन्मा हेर ।]

यस्तो लेखिएकोले स्टाइन वामिनी लेखन पुगेका देखिन्छन् ।

यहाँ राजदरबारभित्र षण्डकीहरूको लागि दिगविशेषमा घर बनाउने कुरा लेखिएकोले स्वास्नीमान्छेको ल्यका नपुंसक दरबारमा राखिने कुराको पुष्टि मयमतबाट भएको छ ।

घण्टी पर सदिन र उसको छाती पनि उठेको हुँदैन भनी सुश्रुतमा लेखिएको कुराको व्याख्या वररुचिको उभयाभि-
सारिका भन्ने भाषामा काव्यको ढाँचामा पाइन्छ । त्यहाँ त्यस्ती स्वास्नीमान्छेलाई चरकमा जरती नारिषण्ड नभनी
कामसूत्रको भाषामा तृतीया प्रकृति भनिएको छ भन्ने कुरा पनि यहाँनिर लेखनु परेको छ । त्यताबाट पनि तृतीया
प्रकृतिहरू धनी लोभेमान्छेहरूको आश्रयमा रही तिनीहरूको कामवासना तृप्ति गराउने काम गर्थे भन्ने बुझिन्छ—

अहो ! राजमार्गस्य कलिः सुकुमारिका नाम तृतीयाप्रकृतिरित एवाभवत्तते । अहो
अमङ्गलदर्शनैषा । भवतु । अनभिभाष्येनां वस्त्रमन्तरीकृत्यातिक्रमिष्यामस्तावत् ।
(तथा कुर्वन्) अये अनुधावत्येव माम् । केदानीं मे गतिः । अहो बलवान्कृतान्तः—
यस्मात्प्रियमभिभाष्येनां व्याघ्रमुखादिवात्मानं मोचयिष्यामि । किं ब्रवीषि— “अभि-
वादयामि” इति । वासु अविधवा बहुपुत्रा भव । अथ च—

अक्षेपाक्षिविचारणोष्ठचलनैर्बाह्वोश्च विक्षेपण-
गत्या चारुकया विलासहसितैः स्त्रीविभ्रमा निर्जिताः ।

(५५श्लोक)* रानीको खटनमा हुन्छन् ।]

अती लेखेकाले उनले कन्याषण्डकीलाई कर्मधारयसमास सम्झेको देखिन्छ ।

सर मयमतलाई फरासीस भाषामा उल्था गर्ने ब्रुनो दामनेसको पूर्वोक्त ग्रन्थको दोस्रो भागको १५६ पृष्ठमा
मयमतको माथिको श्लोकको

सेल् दे बीसी, दे ने, दे जोइन् फी ए दे काम् स्टेरिल् सो आ ल्'आंप्लासर्मा द्'अदिति; ले लोजर्मा दे तुरिस्
ए ओ आंप्लासर्मा व'उदिति,...

[कुप्री, पुङ्की, टिटी र बाँकी स्वास्नीमान्छेहरूका ती (घर) अदितिको ठाउँमा हुन्छन्; धाईहरूका घर
उदितिको ठाउँमा हुन्छन् ।]

भनी उल्था गरिएकोले दामनेसले कन्याषण्डकीलाई द्रव्यसमास सम्झे कन्या र षण्डकीलाई छुट्ट्याएको देखिन्छ ।

मयमतको माथि उद्धरण गरिएको श्लोकभन्दा बुझ्नु श्लोकअगाडि अर्थात् उनन्तीसौं अध्यायको ५१ श्लोकमा

नागे रुद्रांशके चैव सायता दीर्घिका भवेत् ।

कन्यकानां च धात्रीणां मुख्यभागे विमानकम् ॥

अनेर लेखिएकोले यहाँ कन्यका छुट्टै आएको स्पष्ट छ । यस कारण मैले पनि दामनेसको अनुसरण गरी कन्या र
षण्डकीलाई अरक करक पारेको हुँ ।

विस्पष्टाकुललोललम्बिरशना श्रोणी विशालायता
कस्यायासि रतरतृप्तहृदया गेहाद् विशालेक्षणे ॥

किं ब्रवीषि- "राजस्यालस्य रामसेनस्य गृहादागच्छामि" इति । अहो सफलं जीवितं
तस्य । सुभगे किमिदानीं चक्रवाकमिथुनस्येव वियोगः संवृत्तः । किं ब्रवीषि-
"राजोपस्थानं गच्छन्त्या गणिकापरिचारिकया रतिलतिकया चतुरमधुरहसितरति-
चैष्टया सस्नेहललितकटाक्षविक्षेपास्त्रुभिरभिषिच्यमानहृदयः समुद्गतरोमाञ्चनिवेद्य-
मानमदनानुरागः स तस्यास्तं मदनानुरागं शिरःप्रणामेन प्रतिगृहीतवान् । तत-
स्तत्प्रत्यक्षव्यलीकमसहमानया मया प्रत्यादिष्टः सन् पादयोर्में पतितः । तथापि च
मया ईर्ष्याभिभूतहृदयया नैवास्य प्रसादः कृतः । ततो मामसौ बलात्कारेण गृहमानीय
पर्यङ्कतलमारोग्य मया सहासितः । स पुनर्मां मदनाक्रान्तो रजन्यां मदनवेगखेदसुप्तां
परित्यज्य तस्या एव गृहं गत्वा ऽद्य कतिपयान्यहानि नैव गृहमागच्छतीति पुनः
सा ऽहमनुनयमगृहीत्वा पश्चात्तापेन दह्यमाना भावसमीपमुपगता यदृच्छया भावं
समासाविता ऽस्मि । तद् भावः प्राणसमेन मे सन्धानं कर्तुमर्हति ।" वासु, अहो रामसेनस्य
प्रसादः । कुतः-

व्याक्षेपं कुरुतस्तनौ न सुरते गाढोपगूढस्य ते
रागघनस्तव मासि मासि सुभगे नैवाते वस्यागमः ।
रूपश्रीनवयौवनोदयरिपुर्गर्भो ऽपि नैवास्ति ते
ह्येवं त्वां सगुणां विहास्यति स चेद्रत्युत्सवं त्यक्ष्यति ॥

भवत्विदानीम् । मानिनि तस्यैव स्वोदवसिते मां प्रतिपालय । अस्ति मम मित्रकार्यं
किञ्चिच्चस्वरानुष्ठेयम् । तत्समानीय तं भगिनीसौभाग्यगवितं सुकुमारहृदयानां
त्वद्विधानां युवतीनां भावबहिष्कृतं गृहमागत्य चरणयोस्ते पातयिष्यामि । गच्छतु
भवती । गतेषां । गच्छाम्यहम् । अहो कृच्छ्रेण खल्वस्माभिः प्रकृतिजनादात्मा
मोचितः । अहमप्यस्मत्कार्यमनुष्ठास्यामि ।^{२६}

२६. उभयाभिसारिका २१+ - २३+ ।

[वि. सं. २०१६ मा बम्बईवाट हिन्दी ग्रन्थ रत्नाकर कार्यालय प्राइवेट लिमिटेडद्वारा प्रकाशित, मोतीचन्द्र र
वासुदेवशरण अप्पवालको चतुर्भाषीका १३५-१३८ पृष्ठ]

[आम्हें, मूल सडकमा हुने कलहको बीज सुकुमारिका भन्ने तृतीया प्रकृति यतैतिर आइरहेकी छ । हरे, यसलाई देखनाले नै अपशकुन हुन्छ । होस्, यससँग नबोलीकन लुगाले छेकिएर नाघेर जान्छु । (त्यसै गर्दै) ए, त्यो त मेरो पछिपछि पो दगुरिरहेकी रहिछ । अब मेरो के लाग्छ । आम्हें, देव बलवान् छ । यस कारण यससँग मीठो बोलेर बाघको पञ्जाबाट जस्तै यसको पिण्ड छुःउंछु । के भन्यौ, दर्शन गरे रे । नानी, सौभाग्यवती भए, तिम्ना सन्तान धेरै हुन् । अरु पनि छ-

आँखीमौ तन्काएर, आँखा चलाएर, ओठ हल्लाएर, हात फट्कारेर, लस्कीकन हिँडेर र नखरा गरीकन हाँसेर तिमीले स्वास्नीमान्छेहरूका नखरालाई माथ गरेको छौ । (तिम्नो) ठूलो र चौडा नितम्बमा कन्धनी नमिलीकन लट्किरहेछ । ठूलठूला आँखा भएको हे नानी, तिमी कसको घरबाट सम्भोगबाट तृप्त नभई-कन आइरहेकी छौ ?

के भन्यौ- राजाका साला रामसेनको घरबाट आउँदैछु रे । अहो, उसको जिन्दगी सफल भयो । ए भाग्यमानी नानी, चलेवाचलेवीको जस्तो फिन अहिले ब्रिछोड भयो ? के भन्यौ- बेश्याकी सुसारे, चलाखी भएको मीठो हाँसो हाँसो नखरा पार्ने, राजाको चाफरीमा गइरहेकी रतिलतिकाले माया गरीकन छोडिएको राम्रो कटाक्षरूपी पानीले हृदय तिँचिएका, रौं ठाडो हुनाले प्रेम प्रकट भएका तिनले त्यसको त्यो प्रेम शिर फुकाएर स्वीकार गरे । त्यसमिछि देखादेख गरिएको त्यो बेकाइदा सहन नसकी मैले फट्कारिएका छँदा तिनी मेरो खुट्टामा परे । डाहले भुत्तुक भएको मन भएको मैले तैपनि तिनलाई रहन गरिने । त्यसपछि मलाई बलजफती घर ल्याई पलङमा बसाएर तिनी मसँग बसे । सम्भोगको परिश्रमले थाकेर राति सुतेकी मलाई छोडी कामवासनाले गाँजेका तिनी फेरि त्यसकै घर गएर निकै दिन भयो, आजसम्म आएका छैनन् । त्यसैले (तिनको) बन्तिभाउ नमुनेकोमा पछितोले भसक्क डढेको मन भएको म यहाँकहाँ जान लागेकी थिएँ । संयोगले यहाँलाई भेट्टाएकी छु । त्यस कारण यहाँले प्राणप्यारासँग मेरो मेल गराइदिनुपन्यो । नानी, रामसेनले कस्तो लापरवाही गरेको । किनभने-

तिम्नो स्तनले सम्भोगको समयमा बेसरी हालिएको अँगालोलाई बिथोल्दैन् । हे भाग्यमानी नानी, महीनपीछे प्रेम माने (गरी) तिम्नो रज आउँदैन् । राम्रो रूप र नयाँ जवानीको बढिबढाउको शत्रु भएको गर्भ पनि तिम्नो रहँदैन् । गुण भएको तिमीलाई पनि त्यो यसरी छोड्छ भने त्यसले मोजमजाको उत्सवै छोड्ला ।

भैंगो अहिजे । हे घमण्डी नानी, त्यसको आफ्नै घरमा मलाई पखेर बस । साथीको कुनै काम मैले छिटै गर्नुपर्ने छ । त्यो गरिसकेरछि, दिदीको सौभाग्यले फुलेको, सुकुमारी मन भएका तिमी जस्ता तरुनीहरूको मनसाय नबुझ्ने (त्यस)लाई घरमा आएर तिम्नो खुट्टामा पर्न लाउँला । तिमी जाऊ । त्यो गई । म जान्छु । आम्हें, मैले मुशिकले प्रकृतिजन [नपुंसक] बाट आफूलाई छुटाएँ । म पनि आफ्नो काम गर्छु ।]

बृहत् वर्षको वनवास सकेपछि पञ्च पाण्डव द्रौपदीसमेत एक वर्षको गुप्तवासको लागि भेष बदलेर विराट राजाको दरबार पस्दा अर्जुनले नपुंसकको रूप धरी बृहन्नडा भन्ने नाउँले दरबार पसेको प्रसङ्गको सम्झना यहाँनिर सहजै हुन्छ । यहाँनिर हामीलाई घत लाग्ने कुरा के छ भने अर्जुनले नपुंसकको रूप धर्दा लोग्नेमान्छे नपुंसकको होइन कि स्वास्नीमान्छे नपुंसकको रूप धरेको । महाभारतमा यस्ती नपुंसकलाई बुझाउन षट्क/षट्ठ वा क्लीब शब्दको प्रयोग गरिएको छ भन्ने कुरा हामीले याद गर्नुपर्छ ।^{२६} अर्जुनले विराट राजाकहाँ पुगी आफ्नो

२९. बृहन्नडालाई बुझाउन महाभारतमा प्रयोग भएका नपुंसकवाचक शब्द भन्ने निबन्धमा मैले यस विषयमा लेखेको छु । सो निबन्ध पूर्णिमामा छापिँदैछ ।

विषयमा बताउँदा बाबुआमा नभएको छोरा वा छोरी म हुँ भनेर भनेको कुरा पनि यहाँ चर्चा गर्नेपर्ने भएको छ । अर्कोतिर, बृहन्नडाको अपुंस्त्व (नलोपनेमाच्छेपना) पक्का ठहर्‍याएपछि मात्र विराटले बृहन्नडालाई कुमारीपुर [राजकुमारीको महल] मा आफ्नी छोरी उत्तरालाई नाचगान सिकाउने गुरुमा बनाएर हुलेको कुरा पनि कम चाखलाग्दो छैन । यसैले महाभारतमा यस प्रसङ्गमा आएको बृहन्नडाविषयको कुराको यहाँ उद्धरण गर्नुपरेको छ-

अर्जुन उवाच ।

प्रतिज्ञां षण्डकोऽस्मीति करिष्यामि महीपते ।
ज्याघातौ हि महान्तौ मे संवर्तुं नृग दुष्करौ ॥
कणयोः प्रतिमुच्याहं कुण्डले ज्वलनोपमे ।
वेणीकृतशिरा राजन्नाम्ना चैव बृहन्नडा ॥
पठन्नाख्यायिकां नाम स्त्रीभावेन पुनः पुनः ।
रमयिष्ये महीपालमन्यांश्चान्तःपुरे जनान् ॥
गीतं नृत्तं विचित्रं च वादित्रं विविधं तथा ।
शिक्षयिष्याम्यहं राजन्विराटभवने स्त्रियः ॥
प्रजानां समुदाचारं बहु कर्म कृतं^{३०} वदन् ।
छादयिष्यामि कौन्तेय माययात्मानमात्मना ॥

३०. महाभारतको चिकित्सितपाठको पाठान्तरसहितको मूल ग्रन्थमा र चिकित्सितपाठ मात्र हाली तयार गरिएको ग्रन्थमा पनि कर्मकृतं एउटै पद बनाई जोडेर छपाइएको छ ।

(वि. सं. १९९३ मा पूनाबाट भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरद्वारा प्रकाशित, रघुवीरको द विराटपर्वन्, बीइड् द फोर्थ बुक् अर्द्द महाभारत [महाभारतको चारौं पर्व- विराटपर्व] को १२ पृष्ठ ।

वि. सं. २०२८-२०३२ मा पूनाबाट भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरद्वारा प्रकाशित, चिकित्सितपाठा-त्मिका महाभारत-संहिता [चिकित्सितपाठ भएको महाभारतसंहिता] को ८०३ पृष्ठ ।)

बहाभारतको नीलकण्ठले बनाएको टीका भारतभावदीप, टीकाकारको नाउँबाट चलेको नीलकण्ठी भन्ने नाउँले बढी प्रसिद्ध छ । त्यहाँ

समुदाचारं समीचीनमुत्कृष्टतरं महावदान्यत्वादिरूपं ताभिः कृतं बहु कर्म च वदन्
मायया कपटक्लीबवेषेण आत्मानं शरीरमात्मना बुद्ध्या ॥

(महाभारत ४।२।३० मा नीलकण्ठी टीका)

[[वि. सं. १९३३ मा मुम्बईबाट गणपत कृष्णाजीको छापाखानाद्वारा प्रकाशित नीलकण्ठी टीकासहितको

युधिष्ठिरस्य नेहे ऽस्मि द्रौपद्याः परिचारिका ।
उषितास्मोति वक्ष्यामि पृष्ठो राज्ञा च भारत ॥
एतेन विधिना छत्रः कृतकेन यथा नलः ।
विहरिष्यामि राजेन्द्र विराटभवने सुखम् ॥ ३१

[अर्जुनले भने-

सरकार, षण्ठक हुँ भनी म कबूल गर्हला । सरकार, मेरा, ताँदोका ठूलठूला ठेला भने छोप्न गाह्ला छन् ।
सरकार, आँगो जस्ता कुण्डल दुवै कानमा लाएर चुल्ठो पारेको, नाउँले पनि बृहन्तडा म, स्वास्नीमान्छेको हाउभाउले बराबर आख्यायिका पढ्दै रनिवासमा राजा र अरू मान्छेहरूलाई रमाइलो गराउँला ।
सरकार, विराटको दरबारमा म स्वास्नीमान्छेहरूलाई गीत, गजबको नाच र थरीथरीका बाजा सिकाउँला ।
है कुन्तीका छोरा, दुनियाँहरूको उचित व्यवहार (र) धेरै काम बताउँदै छलद्वारा बुद्धिले शरीर ढाकुंला ।
है भरतवंशी, राजाले सोधिएको छँदो, युधिष्ठिरको घरमा द्रौपदीको सुसारे भई म बसिसकेको हुँ भनी भनुंला ।
है राजाहरूमा श्रेष्ठ, यो नफली चालले मल जस्तै छोपिएको म विराटको दरबारमा मजासँग रहूँला ।]

वैशंपायन उवाच ।

अथापरो ऽदृश्यत रूपसंपदा स्त्रीणामलङ्कारधरो बृहत्पुमान् ।
प्राकारवप्रो प्रतिमुच्य कृण्डले दीर्घे च कम्बू परिहाटके शुभे ॥

महाभारत विराटपर्वको २ ख पत्र । त्यहाँ कहीँ पद जोडेर र कहीँ छुट्ट्याएर छापिएकोमा यहाँ जोडनुपर्नेमा छोडिएका र छुट्ट्याउनुपर्नेमा छुट्ट्याइएका छन् ।]

[समुदाचारम् = राम्रो असल महादानीपना आदि रूप, र तिनीहरूले, कृतम् = गरेको, बहु = धेरै, कर्म = काम, वदन् = भन्दै, मायया = फगत गर्न लिइएको नपुंसकको भेषले, आत्मानम् = शरीरलाई, आत्मना = बुद्धिले ।]

भनी नीलकण्ठले कृतं बहु कर्म भनी लेखेकाले उनले कर्म कृतलाई अलग अलग पद नै मानेको देखिएको छ ।

विकित्सितपाठमा कर्मकृतं किन समस्तपद मानिएको हो, मैले बुझ्न सकिनँ । समस्तपद मान्दा अर्थ गर्न पनि मैले सकिनँ । यस कारण अर्थ गर्न सजिलो हुने भएकोले मैले यहाँ कर्म अलग, कृतं अलग लेखेको हुँ ।

महाभारतका अरू अरू संस्करणमा पनि कर्म अलग, कृतं अलग छापिएको कुरा यस प्रसङ्गमा स्मरणीय छ ।

यसको उदाहरणको लागि वि. सं. २०१२-२०१४ मा गोरखपुरबाट गीताप्रेसद्वारा प्रकाशित, रामनारायणदत्त पाण्डेयको महाभारत संस्कृत मूल, हिन्दी अनुवादको १८४६ पृष्ठलाई औँल्याउन सकिन्छ ।

३१. महाभारत ४।२।२१-२७। विकित्सितपाठात्मिका महाभारतसंहिताका ८०२-८०३ पृष्ठ ।

बहंश्च दीर्घाश्च विकीर्यं मूर्धजान्महाभुजो वारणमत्तविक्रमः ।
 गतेन भूमिमभिकम्पयंस्तदा विराटमासाद्य सभासमीपतः ॥
 तं प्रेक्ष्य राजोपगतं समातले सत्रप्रतिच्छन्नमरिप्रमाथिनम् ।
 विराजमानं परमेण वर्चसा सुतं महेन्द्रस्य गजेन्द्रविक्रमम् ॥
 सर्वानपृच्छच्च समीपचारिणः कुतो ऽयमायाति न मे पुरा श्रुतः ।
 न चैनमूर्चुविदितं तदा नराः सविस्मितं वाक्यमिदं नृपोऽब्रवीत् ॥
 सर्वोपपन्नः पुरुषो मनोरमः श्यामो युवा वारणयूथपोषमः ।
 विमुच्य कम्बू परिहाटके शुभे विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले ॥
 शिखी सुकेशः परिधाय चान्यथा भवस्व धन्वी कवचो शरी तथा ।
 आरुह्य यानं परिधावतां भवान्मुतैः समो मे भव वा मया समः ॥
 बृद्धो ह्यहं वै परिहारकामः सर्वान्मत्स्यांस्तरसा पालयस्व ।
 नैवविधाः क्लीबरूपा भवन्ति कथंचनेति प्रतिभाति मे मनः ॥

अर्जुन उवाच ।

गायामि नृत्याम्यथ वादयामि भद्रो ऽस्मि नृत्ते कुशलो ऽस्मि गीते ।
 त्वमुत्तरायाः परिदत्स्व मां स्वयं भवामि देव्या नरदेव नर्तकः ॥
 इदं तु रूपं मम येन किं नु तत्प्रकोर्तयित्वा भृशशोकवर्धनम् ।
 बृहन्नडां वै नरदेव विद्धि मां सुतां सुतां वा पितृमातृर्वाजिताम् ॥

विराट उवाच ।

इदामि ते हन्त वरं बृहन्नडे सुतां च मे नर्तय याश्च तादृशीः ।
 इदं तु ते कर्म समं न मे मतं समुद्रनेमि पृथिवीं त्वमहंसि ॥

वैशंभयन उवाच ।

बृहन्नडां तामभिवीक्ष्य मत्स्यराट् कलासु नृत्ते च तथैव वादिते ।
 अपुंस्त्वमप्यस्य निशम्य च स्थिरं ततः कुमारीपुरमुत्ससर्ज तम् ॥
 स शिक्षयामास च गीतवादितं सुतां विराटस्य धनंजयः प्रभुः ।
 सखीश्च तस्याः परिचारिकास्तथा प्रियश्च तासां स बभूव पाण्डवः ॥

तथा च सत्रेण धनंजयो स्वसत्प्रियाणि कुर्वन्सह ताभिरात्मवान् ।
तथागतं तत्र न जज्ञिरे जना बहिश्चरा वाप्यथवान्तरं चराः ॥^{३२}

[वंशम्पायनले भने-

अनि अर्का (अर्थात्) लामा कुण्डल, असल बाला र कल्लो लाएर स्वास्नीमान्छेको सिंगार पारेका, अनुहारबाट भने लाठे लोग्नेमान्छे परखालको ढोकामा देखिए ।

लामो हात भएका, मत्ता हात्तीको जस्तो पराक्रम भएका (तिनले) घना र लामो कपाल छोडेर हिँडाइले त्यस बेला भुईँ थर्काउँदै सभाको अगाडि विराटकहाँ पुगेर छद्मवेषले ढाकिएका, शत्रु मान्ने ठूलो तेजले धपक्क बलेका, इन्द्रका छोरा, मत्ता हात्तीको जस्तो पराक्रम भएका तिनलाई सभामा नजीकै आइपुगेको देखेर मैले पहिले नसुनेको यो कथाबाट आयो भनी नजीकै घुमिरहेका सबैलाई राजाले सोधे । त्यस बेला मानिसहरूले तिनलाई आफूले नचिनेको कुरा बताए । जिल्ल परेका राजाले यो वाक्य भने-

(तिमी) सबै कुराले युक्त भएका, राम्रा लोग्नेमान्छे, मुख्य हात्ती जस्ता साँवला र पट्टा छौ । असल बाला र कल्लो फुकालेर, चुल्ठो नपारेर र कुण्डल फिकेर शिखा पारेको (र) राम्रोसँग कपाल सम्भ्याएको छँदो अर्कै किसिमले लुगा लाएर तिमी धनु भिरेको, फक्क लाएको र बाण लिएको होऊ । सवारीमा चढेर तिमी दगुर । मेरा छोराहरू बराबर वा म बराबर होऊ ।

म बूढो भइसकेको छु । (राजगट) छोड्ने इच्छा भएको म छु । बलजे सारा मत्स्यदेशको रक्षा गर । यस्ता मान्छे क्लीबरूप भएका केही गरे पनि हुँदैनन् भन्ने कुरा मेरो मनमा लाग्छ ।

अर्जुनले भने-

गाउँछु, नाच्छु र त्यस्तै बजाउँछु । नाचमा श्रेष्ठ छु । गीतमा सिगालु छु । हजुर आफैँ मलाई उत्तरा बक्स्योस् । सरकार, म मैयालाई नचाउने हुन्छु ।

जुन कारणले मेरो यो रूप (भयो), शोक ज्यादै बढाउने त्यो भनेर के हुन्छ । सरकार, बाबुजामा नभएको, बृहन्नडा भन्ने छोरा वा छोरी भनेर मलाई चिनिबक्स्योस् ।

विराटले भने-

बृहन्नडा, हुन्छ म तिम्रो इच्छा पुऱ्याइदिन्छु । मेरी छोरी र त्यस्ता (अरू) जो छन्, तिनीहरूलाई नचाऊ । यो काम त तिमीहरूलाई सुहाउने जस्तो मलाई लाग्दैन । तिमीलाई त समुद्रसम्म पाङ्ग्राको धार पुगेको पृथिवी पो सुहाउँछ ।

वंशम्पायनले भने-

ती बृहन्नडालाई कलहरूमा नाचमा र त्यस्तै गरेर बाजामा जाँच गरेर र यिनको नलोग्नेमाछेपना पनि पक्कै भन्ने सुनेर त्यसपछि तिनलाई कुमारीपुर [राजकुमारीको महल] मा मत्स्यदेशका राजाले पठाए ।

समर्थ भएका ती अर्जुनले विराटकी छोरीलाई, तिनका सौमिनीहरू र सुसारेहरूलाई गानबजान सिकाए । ती पाण्डव, तिनीहरूका मन पर्ने पनि भए ।

आफूलाई अचेटेका ती अर्जुन (तिनीहरूलाई) मन्त्र गर्ने काम गर्दै तिनीहरूसँग दृक्वेषले बसे । त्यसरी रहेका तिनलाई बाहिर घुम्ने वा भित्र घुम्ने मानिसहरूले चिनेनन् ।]

त्रिगर्तका राजाको पक्ष लिई कौरवहरूले विराटको राज्यमा हमला गर्दा विराटका छोरा उत्तरको सारथि भई बृहन्नडाको रूपमा अर्जुन गएको कुरा महाभारतमा लेखिएको छ । लडाइँको मैदानमा नपुंसकको रूपमा रथ हाँकेर आएको बृहन्नडालाई देवदा कौरवहरूलाई त्यो अहंकार चिने चिने जरती लाग्यो र यो मान्छेको केही लोभेमान्छेको जरती र केही भने स्वार्थमाग्नेको जरती छ, अहंकार अर्जुनको जरती छ, रूप भने यसले क्लीबको धरेको छ भनी कौरवहरूले भने भनी महाभारतमा लेखिएको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा कम चाखलाग्दो छैन—

एवमुक्त्वा तु कौन्तेयः सोऽवप्लुत्य रथोत्तमात् ।

तमन्वधावद्भावन्तं राजपुत्रं धनंजयः ।

दीर्घां वेणीं विधुन्वानः साधु रवते च वाससी ॥

विधूय वेणीं धावन्तमजानन्तोऽर्जुनं तदा ।

संनिकाः प्राहसन्केचित्तरूपमवेक्ष्य तम् ॥

तं शीघ्रमभिधावन्तं संप्रेक्ष्य कुरवोऽब्रुवन् ।

क एष वेषप्रच्छन्नो भस्मनेव हुताशनः ॥

किंचिदस्य यथा पुंसः किंचिदस्य यथा स्त्रियः ।

सारूप्यमर्जुनस्येव क्लीबरूपं बिभर्ति च ॥

तदेवंतच्छिरोशीव तौ बाहू परिघोपमौ ।

तद्वदेवास्य विक्रान्तं नायमन्यो धनंजयात् ॥^{३३}

[यसरी भनी असल रथबाट हामफालेर लामो चुल्ठो र रातो असल एक जोर लुगा [ओढ्ने र क्रिया] हल्लाएका, कुन्तीका छोरा अर्जुन, दगुरिरहेका राजकुमारको पछाडिपछाडि दगुरे ।

चुल्ठो हल्लाएर दगुरिरहेका, त्यस्तो रूपका ती अर्जुनलाई देखेर नचिने केही सिपाहीहरू त्यस बेला हाँसे ।

छिटो छिटो दगुरिरहेका तिनलाई देखेर कौरवहरूले भने— खरानीले ढाकिएको आगो जस्तो (छद्म)वेषले ढाकिएको त्यो फो हो ?

यसको केही लोभेमान्छेको जरती छ, यसको केही स्वार्थमाग्नेको जरती छ । अहंकार अर्जुनको जरती छ, (यसले) क्लीबको रूप धरेको छ ।

यो टाउको—घाँटी त्यही हो । आग्ला जस्ता हात तिने हुन् । यसको हिँडाइ त्यसको जस्तै छ । यो, खर्जुन हो, खर्को मान्छे होइन ।]

व्याकरण^{३४} र फोपहरूमा^{३५} स्वास्नीमान्छे लोग्नेमान्छे दुवैको चिह्न भएको नपुंसकलाई पोटा शब्दले बुझाए जस्तै, चरकमा चाहिँ त्यस्ता नपुंसकलाई द्विरेता^{३६} शब्दले बुझाएको देखिएको छ । यताबाट पोटा वा द्विरेतामा लोग्नेमान्छे र स्वास्नीमान्छेका लक्षण छयासिनस भएका हुन्छन् भन्ने बुझिन्छ ।

यस कारण बृहन्नडाले विराटलाई

बृहन्नडां वं नरदेव विद्धि मां सुतं सुनां वा पितृमातृवर्जिताम् ॥^{३७}

[सरकार, बाबुआमा नभएको, बृहन्नडा भन्ने छोरा वा छोरी भनेर मलाई चिनिबक्स्योस् ।]

बस्तो भनी आफ्नो परिचय दिएकोले र कौरवहरूले बृहन्नडालाई देखा

३४. पोटा युवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बण्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तजतिः
२।१।६५

उभयव्यञ्जना पोटा इत्यभिधीयते । गृष्टिरेकवारप्रसूना । धेनुः प्रत्यग्रप्रसूना । वशा बन्ध्या । वेहद् गर्भपातिनी । बण्कयणी तरुणवत्सा । पोटादिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति । इभपोटा । इभयुवतिः । ...

(कर्मशिकार)

[वि. सं २०२६-२०२७ मा हैदराबादबाट उस्मानिया विश्वविद्यालयको संस्कृतपरिषद्द्वारा प्रकाशित, आर्येन्द्र शर्मा, खण्डेराव देशपाण्डे र द. गो. पाध्येको काशिकाको ११६ पृष्ठ ।]

[समानाधिकरणलाई बुझाउने [एउटै पूर्वपदले जसलाई बुझाएको छ, उत्तरपदले पनि उसलाई बुझाउने]; पोटा, युवति, स्तीक, कतिपय, गृष्टि, धेनु, वशा, वेहद्, बण्कयणी, प्रवक्तृ, श्रोत्रिय, अध्यापक, धूर्त यी सुबन्तसँग जातिवाचक सुबन्तको विकल्पले समास हुन्छ । तत्पुरुषसमास हुन्छ ।

दुवैको [स्वास्नीमान्छे लोग्नेमान्छेको] चिनो भएको पोटा भनेर भनिन्छ । गृष्टिः = एक बेत व्यापको (गाई) । धेनुः = लैनी (गाई) । वशा = बाँझी (गाई) । वेहद् = गर्भ गिराउने (गाई) । बण्कयणी = बाघ्याबाघी ठूला भइसकेकी (गाई) [बकेनी गाई] । पोटा आदिसँग जातिवाचक सुबन्तको समास हुन्छ, तत्पुरुषसमास हुन्छ । इभपोटा = [दुवैको चिनो भएको ढोई] इभयुवति = [तरुनी ढोई] ।

३५. यही निबन्धको ८ सङ्ख्याको पादटिप्पणी ।

३६. यही निबन्धको १९ सङ्ख्याको पादटिप्पणीको माथिको दोस्रो श्लोक ।

३७. यही निबन्धको ३२ सङ्ख्याको पादटिप्पणीको माथिको नवौँ श्लोक ।

किंचिदस्य यथा पुंसः किंचिदस्य यथा स्त्रियः ।

सारूप्यमर्जुनस्येव वलीब्ररूपं विभर्ति च ॥^{३८}

[यसको केही लोग्नेमान्छेको जस्तो छ, यसको केही स्वास्नीमान्छेको जस्तो छ । यसको अनुहार अर्जुनको जस्तो छ, (यसले) वलीब्रको रूप धरेको छ ।]

यस्तो भनेकाले अर्जुनले स्वास्नीमान्छे नपुंसकको रूप धरे पनि उनले आफू पोटा [स्वास्नीमान्छे लोग्नेमान्छे दुवैको चिह्न भएको नपुंसक] भएको भान पार्न खोजेको हो भन्ने देखिन गएको छ ।

धेरैजसा कोषहरूमा पोटालाई^{३८} अरू अरू खालका नपुंसकसँग छुट्ट्याएको देखिएको र षण्डलाई चाहिँ अरू अरू खालका नपुंसकसँग मिसाइएको देखिए तापनि^{३९} व्याकरणशास्त्रमा पोटा र षण्ड^{४०}लाई पर्याय मानिएको कुराको चर्चा यहाँनिर गर्नुपरेको छ । अष्टाध्यायीको २।१।६५ मा आएको पोटा शब्दको व्याख्या गर्दा काशिकाको टीका पदमञ्जरीमा पोटा शब्द स्त्रीलिङ्गमा भए तापनि यसले स्वास्नीमान्छे लोग्नेमान्छे दुवैको चिह्न भएको नपुंसकलाई बुझाउँछ, जस्तो कि त्यस्तै अर्थ भएको षण्ड शब्दचाहिँ पुलिङ्गमा छ भनी लेखिएको छ—

... उभयव्यञ्जनेति । व्यज्यते ऽनेन स्त्रीत्वादिकमिति व्यञ्जनम् = स्तनादि, उभयोः स्त्रीपुंसयोर्व्यञ्जनं यस्याः सा तथोक्ता, नपुंसके पोटेत्यर्थः ।

पोटाशब्दस्तु तत्रापि स्त्रीत्वयुक्तः प्रवर्तते ।

शब्दानां चित्रशक्तित्वात् षण्डशब्दो यथा पुमान् ॥^{४२}

३८. यही निबन्धको ३३ सङ्ख्याको पादटिप्पणीको माथिको चारौँ श्लोक ।

३९. यही निबन्धको ८ सङ्ख्याको पादटिप्पणी ।

४०. यही निबन्धको ७ सङ्ख्याको पादटिप्पणी ।

४१. पदमञ्जरीमा षण्ड नलेखी षण्ड लेखिएको छ । नपुंसकको अर्थमा शण्ड, शण्ड, षण्ड, षण्ड यी चारै रूप चलन-चलतीमा रहेका देखिएका छन् ।

[वि. सं. २०४२ मा प्रकाशित पूर्णिमाको ६६ अङ्कका २७-३१ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको नपुंसकको अर्थमा शण्ड, षण्ड, षण्ड, षण्ड यी चारै रूप कोषमा चढेका छन् भन्ने निबन्ध ।]

४२. पदमञ्जरी २।१।६५ ।

[वि. सं. २०२२ मा वाराणसीबाट प्राच्यभारतीप्रकाशनद्वारा प्रकाशित, द्वारिकादास शास्त्री र कालिकाप्रसाद गुप्तको बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यजिनेन्द्रबुद्धिपादाविरचितया न्यासापरपर्यायकाशिकाविवरणपञ्चिकया विद्वद्भर-हरदत्तमिश्रविरचितया पदमञ्जरीव्याख्यया च सहिता श्रीमद्रामनजयादित्यविरचिता काशिकावृत्तिः [बोधिसत्त्वदेशीय माननीय आचार्य जिनेन्द्रबुद्धिले बनाएको न्यास भन्ने ठाउँ नाउँ भएको काशिकाविवरण-पञ्चिकाले र विद्वान्हरूमा श्रेष्ठ हरदत्त मिश्रले बनाएको पदमञ्जरी व्याख्याले सहित भएको, श्रीमान् वामन र जयादित्यले बनाएको काशिकावृत्ति] को दोस्रो भागका ८६-८७ पृष्ठ ।]

[उभयव्यञ्जना इत्यादि । यसद्वारा स्वास्नीमान्छेपना आदि व्यक्त हुन्छ भनेर व्यञ्जन [चिह्न] — स्तन आदि, स्वास्नीमाग्छे लोग्नेमाग्छे दुवैको व्यञ्जन [चिह्न] जसको (छ), त्यस्तो भनिएको त्यो । नपुंसकमा पोटा भन्ने छ ।

पोटा शब्द त त्यहाँ [स्वास्नीमान्छे लोग्नेमान्छे दुवैको चिनो भएको नपुंसकमा] पनि स्त्रीलिङ्गी छ । शब्द-हल्को चित्रविचित्रको शक्ति भएको हुनाले षण्ड शब्दचाहिँ जसरी पुंलिङ्गी छ ।]

हरदत्तको यस लेखाइअनुसार स्त्रीलिङ्गमा भएको पोटा र पुंलिङ्गमा भएको षण्ड यी दुवै शब्दले लोग्नेमाग्छे स्वास्नी-मान्छे दुवैको चिह्न भएका नपुंसकलाई बुझाउँछन् भन्ने कुरामा शङ्का रहँदैन । यताबाट पनि बृहत्सडालाई पोटाको अर्थमा षण्ड भनेको जस्तो देखिन गएको छ । तर अर्जुनले नपुंसकको रूप धर्वा स्वास्नीमान्छेको जस्तो सिंगारपटार पारेको र नाउँ पनि स्वास्नीमान्छेको राखेकोले उनले अ.फूमा पोटात्व देखाउन खोज्दा खोज्दै पनि आफूमा पुंसत्वभन्दा स्त्रीत्व बढी भएको नपुंसक देखाउन खोजेका थिए भन्ने कुरामा शङ्का छैन ।

भारतीय नाट्यशास्त्रको माथि उद्धरण गरिएको अंशमा औपस्थायिकनिर्मुण्ड शब्द दुइ ठाउँमा परेको छ । ती दुवै ठाउँमा वर्षधरपछि औपस्थायिकनिर्मुण्डको चर्चा आएको छ । वर्षधरको लक्षण दिएपछि त्यहाँ निर्मुण्डको लक्षण दिइएको छ । माथि दुइ ठाउँमा औपस्थायिकनिर्मुण्ड शब्द आएको र लक्षण दिँदा भने निर्मुण्डको दिइएकोले यस विषयमा केही विचार गर्नुपरेको छ ।

यो हेर्दा आफूले दोहऱ्याइसकेको समस्तपद औपस्थायिकनिर्मुण्ड तेहऱ्याउनुपर्दा पूरा लेख्ने जरूरत नसम्झी भारतीय नाट्यशास्त्रका कर्तिले समस्तपदको पछिल्लो शब्द निर्मुण्ड मात्र दोहऱ्याएका हुन् भन्ने देखिन्छ । यस कारण औपस्थायिकनिर्मुण्डको शब्दशब्दको अर्थ जेसुकै भए पनि यो समस्तपद द्वन्द्वसमास गरी बनाइएको नभई कर्मधारयसमास गरी बनाइएको जस्तो देखिन्छ । यस कारण औपस्थायिकनिर्मुण्ड भन्ने एक प्रकारका नपुंसक हुन्छन् भन्ने कुरा देखिएको छ ।

भारतीय नाट्यशास्त्रमा निर्मुण्डको लक्षण दिँदा जुन लोग्नेमान्छे[ये पुहृषाः]नपुंसक छन् [नपुंसकाः], तर स्वास्नी-मान्छेको जस्तो जसको स्वभाव छैन [स्त्रीस्वभावेन वर्जिताः] र जसलाई कामवासनाको विषयमा विशेष कुरा थाहा छैन [कामविज्ञानवर्जिताः], तिनीहरूलाई निर्मुण्ड भन्नुपर्छ भनी लेखिएकोले यिनीहरू वर्षधर जस्ता बनाइएका नपुंसक हुन् भन्ने कुरा को क्लृप्तिसभ पनि आउँदैन भन्ने कुरा मैले माथि पनि लेखिसकेको हुँ ।^{४३} तर मनोमोहन घोषले औपस्थायिकनिर्मुण्डको शब्दशब्दको अर्थ गर्न खोज्दा उपस्थ अर्थात् लिङ्गको मुण्ड अर्थात् सुपारी नभएको भनी लेखेको र पछि वास्तव अर्थ बिर्सी भारतीय नाट्यशास्त्रमा त्यस्तो परिभाषा दिइएको हो कि भनी लेखेको कुरा पनि यहाँतिर हात्नुपरेको छ—

निर्मुण्ड अर् औपस्थायिक-निर्मुण्ड प्रबद्धलि मेण्ड वन् हू ह्याइ द हेइ (मुण्ड) अफ हिज् मेम्ब्रम्-मिर्त्राइल (उपस्थ) कट् अफ् । द डेफ्इनिशन् गिभ्न् हीर् सोम्ज् टु ह्याम् वीन् डच् टु ए फन्फन्शन् ह्वेन्

द रीअल् सिग्निफिकन्स वज् लस्ट साइट अफ् । ४४

[निर्मुण्ड वा औपस्थायिक-निर्मुण्ड भनेर लिङ्ग [उपस्थ] को सुपारी काटिएको मान्छेलाई भनेको हुनुपर्छ । यहाँ दिइएको लक्षण, वास्तव अर्थ ओकेल हुँदा गढनाले भएको देखिन्छ ।]

संस्कृत नाटकको विषयमा इतिहासको दृष्टिले विचार गर्ने अर्थर बेरिडेल कीथको धारणा भने औपस्थायिक र निर्मुण्ड भिन्नाभिन्न हुन् भन्ने भएको यस प्रसङ्गमा लेखनुपरेको छ—

द यूनक्स (वर्षधर, निर्मुण्ड, उपस्थायिक) आर् इफेम्डनट् यान्ड् काउअर्ड्लि बट् नट् ल्याकइड इन् साभ्वार् फेर; दे फाइन्ड् इम्प्लइमेन्ट् इन् द किङ्ज् अमुर्ज् । ४५

[खसी पारेका मान्छे (वर्षधर, निर्मुण्ड, उपस्थायिक) स्वास्नीमान्छे जस्ता र काँथर हुन्छन्, तर व्यवहार-कुशलतामा कम हुँदैनन्; तिनीहरू राजाको इशकबाजीसम्बन्धी काममा रोजगार पाउँछन् ।]

भारतीय नाट्यशास्त्रको नेपालीमा उलथा गर्ने गोविन्दप्रसाद भट्टराईको पनि औपस्थायिक र निर्मुण्ड फरक करक हुन् भन्ने नै विचार भएको कुरा पनि यस प्रसङ्गमा लेखनुपरेको छ—

जुन स्नातक-कञ्चुकी-वर्षधर तथा स्तुतिपाठक, निर्मुण्ड छन्, तिनीहरूलाई चोकको कक्षा स्थानहरूमा राख्नु । ५१।

त्यस्तै वर्षधरहरूलाई उनीहरूले चाहेको काममा खटाउनु, औपस्थानिक (स्तुतिपाठक) र निर्मुण्डहरूलाई, स्त्रीहरूलाई कहीं पठाउनुपर्दा साथमा लगाई पठाउनु । ५४।

जुन पुरुषहरू नपुंसक छन् र स्त्रीको स्वभावले वर्जित छन्, कामशास्त्रको विज्ञानले वर्जित तिनीहरूको नाम निर्मुण्ड हो भनेर जान्नु । ५७। ४६

अर्थर बेरिडेल कीथको र गोविन्दप्रसाद भट्टराईका यी लेखाइअनुसार उनीहरूले औपस्थायिक र निर्मुण्ड करक फरक मानेको मात्र नभई औपस्थायिक रूप सिद्ध गर्न गाह्रो भएकोले होला, औपस्थायिकको ठाउँमा कीथले उपस्थायिक र भट्टराईले औपस्थानिक पाठ सकारेको देखिएको छ । यति मात्र नभई मनोमोहन घोषले औपस्थायिक शब्दलाई उपस्थ [लिङ्ग]सँग सम्बद्ध गरेकोमा गोविन्दप्रसाद भट्टराईले औपस्थानिक शब्दलाई उपस्थान [स्तुति]सँग सम्बद्ध गरेको कुरा पनि यतैबाट देखिन्छ ।

४४. वि. सं. २०१८ मा कलकत्ताबाट एशियाटिक सोसाइटीद्वारा प्रकाशित, मनोमोहन घोषको द नाट्यशास्त्र, ए ट्रीटेज् अन् हिन्डू ड्राम्याटर्जि या इ हिसाट्रुओनक्स [नाट्यशास्त्र अर्थात् हिन्दू नाट्यशास्त्र र नाट्यकला] को दोस्रो भागको २१० पृष्ठ ।

४५. वि. सं. १९८० मा लन्डनबाट अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेसबाट प्रकाशित, अर्थर बेरिडेल कीथको द स्यान्स्किट् ड्राम [संस्कृत नाटक]को ३१३ पृष्ठ ।

४६. वि. सं. २०३९ मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, गोविन्दप्रसाद भट्टराईको भरतमुनिको नाट्य-शास्त्रको ४१० पृष्ठ ।

भारतीय नाट्यशास्त्रका छापा पुस्तकहरूबाट माथि उद्धरण गरिएका दुवै श्लोकमा औपस्थायिक पाठ भएकोमा नाट्यशास्त्रका नेपालमा सारिएका पुराना पुस्तकहरूमा पहिलो श्लोकमा औपस्थायिकको ठाउँमा उपस्थायिक पाठ भएको कुरा यहाँनिर भन्नुपरेको छ।^{४७}

ग्रह आदि गणमा पढिएको स्था घातुदेखि गिति प्रत्यय गरी स्थायी शब्द बन्ने र स्थायीदेखि स्वार्थमा कन् प्रत्यय परी स्थायिक रूप बनाउन नसकिने होइन। स्था घातुमा उप उपसर्ग लाग्दा पनि रूपमा फरक नपर्ने हुनाले^{४८} भारतीय नाट्यशास्त्रका नेपालमा सारिएका पुस्तकहरूमा भएको उपस्थायिक पाठ, व्याकरणबाट सिद्ध गर्ने गार्हो औपस्थायिकभन्दा राम्रो छ भनी भन्न सकिन्छ। यस कारण कोथले सकारेको उपस्थायिक पाठ, पाठोद्वारको दृष्टिले र व्याकरणको दृष्टिले ठीक छ भनी निर्धक्कसँग भन्न सकिन्छ।

वैतनादि गणमा पढिएको, तृतीयासमर्थ उपस्थान शब्ददेखि उपस्थान गरेर जीविका चलाउँछ भन्ने अर्थमा ठक् [इक] प्रत्यय बर्दा तद्धित ठक् प्रत्यय कित् [क्को इत्संज्ञा हुने] भएकोले आदिवृद्धि भई औपस्थानिक रूप बन्ने हुनाले षण्डित गोविन्दप्रसाद भट्टराईले औपस्थायिकको सट्टा औपस्थानिक पाठ प्रामाणिक मानी संशोधन गरेको जस्तो देखिन्छ।^{४९} तर मैले देखेका भारतीय नाट्यशास्त्रका तीनै थरी संस्करणमा^{५०} र भारतीय नाट्यशास्त्रका पुराना नेपाली लेखोट पुस्तकमा^{५१} पनि औपस्थानिक पाठ नदेखिएकाले गोविन्दप्रसाद भट्टराईको पाठ सही स्वीकार गर्न सकिँदैन।

औपस्थायिकतन्त्रबन्धी प्रश्नमा बढी विचार गर्न मद्दत मिल्ने हुनाले औलाले ठोकेर बजाइने बाजाको उदाहरण आधारमा विभिन्न प्रकारका गतिको बोध गराउने विषयमा भारतीय नाट्यशास्त्रमा लेखिएका कुराबाट एक वाक्य सारी यहाँ हालनुपरेको छ। तर नाट्यशास्त्रका मैले देखे जति संस्करणमा त्यस वाक्यका पाठ शुद्ध रूपमा छापिएका छैनन् भन्ने कुरा ती ती संस्करणबाट तल गरिएका उद्धरणबाट स्पष्ट हुन्छ।

भारतीय नाट्यशास्त्रको शिवदत्त र काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परबको संस्करणमा सो वाक्य

विघ्नकोपस्थापकनिर्मुण्डवर्षधा(व)रादीनां घे घे टां टां णां णां प्रायम्।^{५२}

४७. नेपाली लेखोट पुस्तकहरूका पाठ पूर्णिमामा छापिँदछन्।

४८. पाणिनीय व्याकरणअनुसार उपस्थायिक, औपस्थानिक, उपस्थापक र उपस्थानक रूप सिद्ध गर्न सकिँदछन् भन्ने निबन्धमा मैले यस विषयमा लेखेको छु। सो निबन्ध पूर्णिमामा छापिँदछ।

४९. औपस्थानिकको रूपतद्धि पूर्णिमामा छापिँदछ।

५०. शिवदत्त र पाण्डुरङ्ग परबको भारतीय नाट्यशास्त्र २४।५१, ५४।

बटुकनाथ शर्मा र बलदेव उपाध्यायको भारतीय नाट्यशास्त्र ३४।६२।

मनोमोहन घोषको भारतीय नाट्यशास्त्र २४।७२, ७७।

५१. नेपाली लेखोट पुस्तकहरूका पाठ पूर्णिमामा छापिँदछन्।

५२. ३४।२००+, ४३१ पृष्ठ।

यसरी छापिएको छ भने

भारतीय नाट्यशास्त्रको बटुकनाथ शर्मा र बलदेव उपाध्यायको संस्करणमा भने सो वाक्य

विदूषकोपस्थापकण्डवनिर्मुषवरादीनां घे घेस्ताणोण्णादोण्णामिति वाद्यम् ।^{५३}

यसरी छापिएको छ ।^{५४}

अभिनवभारतीसहितको भारतीय नाट्यशास्त्रको संस्करणमा सो वाक्य मूलपाठमा र भिन्नपाठक्रममा गरी छुट्टै भएर आएको छ ।

मूलपाठमा

औपस्थापक निर्मुण्डवर्षवरादीनां
घटांघोटांभाटांण्णाणाप्रायम् ।^{५५}

मनो छापिएको छ ।

भिन्नपाठक्रममा चाहिँ

विदूषकोपधापनषण्डवर्षवरादीनां घे घे त्राणोण्णा दो ण्णा ण्णा ण्णामिति वाञ्छ
पुनश्चैव ।^{५६}

मनो छापिएको छ ।

मूलपाठको टीकामा औपस्थापकको पलाई कोष्ठमा पढी औपस्थायिक पाठ नै सकारिएको छ^{५७} र भिन्न पाठक्रमको टिप्पणीमा षण्डको ठाउँमा मुण्ड पाठ दिइएको छ^{५८} भन्ने कुरा पनि यहाँनिर भन्नुपरेको छ ।

५३. ३३।२१६ +, ४५२ पृष्ठ ।

५४. भारतीय नाट्यशास्त्रको मनोमोहन घोषको संस्करणको दोस्रो भागमा सम्बद्ध अंश परेको छ । तर त्यो भाषा अहिले आफ्नो पासमा नहुनाले त्यो वाक्य यहाँ उद्धरण गर्न सकिएन तापनि त्यस भागको मनोमोहन घोषले नै गरेको अङ्ग्रेजी उल्लेखमा त्यसभन्दा अघिल्लो र पछिल्लो वाक्यको मात्र उल्लेख परेकोले र त्यस वाक्यको उल्लेख नपरेको देखिएकोले (अङ्ग्रेजी उल्लेख दोस्रो भागको १९२ पृष्ठ) मनोमोहन घोषको संस्करणमा त्यो वाक्य हुँदैन भनिएको देखिन्छ ।

५५. वि. सं. २०२१ मा बडोदाबाट ओरियन्टल इन्स्टिट्यूटद्वारा प्रकाशित, रामकृष्ण कवि र जे. एस. पादेको नाट्यशास्त्रम् । श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितविवृतिसहितम् । [श्रीमान् अभिनवगुप्ताचार्यले बनाएको विवृतिसहितको नाट्यशास्त्र] ३४।२३४, चारौं भागको ४५३ पृष्ठ ।

५६. उही पुस्तकको ४८६ पृष्ठ ।

५७. औपस्थायि(प)को ...

(उही पुस्तकको ४५३ पृष्ठ)

५८. उही पुस्तकको ४८६ पृष्ठ ।

यस वाक्यमा परेको ताल संस्करणपीछे फरक परेको कुरा यहाँ स्पष्ट देखिएको छ तापनि प्रकृत निबन्धमा त्यस विषयमा हामीलाई चासो परेको छैन । तर हामीलाई चासो परेका नपुंसकहरूको पनि यहाँ उल्लेख भएकोले यो वाक्य शुद्धसंग पढ्नु हाम्रो लागि जरूरी भएको छ ।

शिवदत्त र काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परबको संस्करणमा त्यस वाक्यको समस्तपदका पहिला दुइ शब्द विघ्णकोपस्थापक भनी छापिएकोमा बटुकनाथ शर्मा र बलदेव उपाध्यायकोमा विदूषकोपस्थापक भनी छापिएकोले र विघ्णको कुनै अर्थ नभएकोले यो अपपाठ हो र शुद्ध पाठ विदूषक हो भनी निर्णय गर्न सकिन्छ । त्यस्तै गरेर त्यस समस्तपदको त्यसपछिका शब्द शिवदत्त र काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परबकोमा निर्मुण्डवर्षघ्ना(व)रादीनां भनी छापिएकोमा बटुकनाथ शर्मा र बलदेव उपाध्यायकोमा षड्वनिर्मुष्वरादीनां भनी छापिएकोले शर्माको र उपाध्यायको संस्करणमा गज्याडमज्याड गरी पाठ दिइएको रहेछ भन्ने कुरा स्पष्ट छ ।

त्यस्तै अभिनवभारतीसहितको भारतीय नाट्यशास्त्रको संस्करणमा मूलपाठमा विदूषक शब्द छुटेको र मूलपाठको औपस्थापकान्मुण्ड भिन्न पाठक्रममा उपधापनषण्ड हुन गएको टङ्कारै देखिन्छ ।

यसो भए तापनि यी पाठ भिडाई हेर्दा त्यस समस्त पदको शुद्ध पाठ

विदूषकोपस्थापकनिर्मुण्डवर्षघ्नादीनां

हो भन्ने कुरा निर्णय गर्न सकिन्छ ।

यस प्रसङ्गमा भारतीय नाट्यशास्त्रका नेपाली लेखोट पुस्तक पनि पल्टाई हेर्दा ती पुस्तकमा

वाद्यं प्रयोज्यं दैत्यदानवविदूषकोपस्थानकनिर्मुण्डवर्षघ्नादीनां घोटा देटा । णाणा
दोणा णाणाविति ॥^{५६}

भनी लेखिएकोले छापा पुस्तक दाँजी निर्णय गरिएको पाठको पुष्टि पुराना लेखोट पुस्तकहरूबाट पनि भएको स्पष्ट देखिन्छ । यसो भए तापनि दुइवटा छापा पुस्तकहरूमा उपस्थापक पाठ भएकोमा लेखोट पुस्तकहरूमा उपस्थानक पाठ भएको कुरा देखाइरहनुपर्दैन ।

णिच् प्रत्यय भएको स्था धातुदेखि पुक् आगम हुँदा स्थापि र स्थापिदेखि ण्वुल् [वु = अक] प्रत्यय भई स्थापक बन्ने र स्था धातुमा उप उपसर्ग लाग्दा पनि रूपमा फरक नपर्ने हुनाले दुइवटा छापा पुस्तकहरूमा भएको उपस्थापक पाठ व्याकरणको दृष्टिले जति शुद्ध छ^{५७}, स्था धातुदेखि ल्युट् [यु = अन] प्रत्यय भई बनेको स्थान

५९. क पुस्तकको २४१ ख पत्रमा ।

ख पुस्तकको ३६८ पत्रमा । वाद्यंको ठाउँमा वाद्यं ।

ग पुस्तकको ३२८ क पत्रमा ।

घ पुस्तकको १८६ ख-१८७ क पत्रमा ।

ङ पुस्तकको १७३ क पत्रमा ।

च पुस्तकको १७६ क पत्रमा ।

यो लेखोट पुस्तकहरूको पश्चिम पूर्णिमामा छापिंदेछ ।

६०. उपस्थापकको रूपसिद्धि पूर्णिमामा छापिंदेछ ।

शब्ददेखि स्वार्थमा कन् प्रत्यय गर्दा स्थानक रूप बन्ने र स्था धातुमा उप उपसर्ग लाग्दा पनि रूपमा फरक नपर्ने हुनाले नेपाली लेखोट पुस्तकहरूमा भएको उपस्थानक पाठ पनि त्यति नै शुद्ध छ भनी भन्न नसकिने होइन ।^{६१}

भारतीय नाट्यशास्त्रमा निर्मुण्डसँगै पद्यमा आएको औपस्थायिक रूप व्याकरणबाट सिद्ध गर्न गाह्रो भए तापनि भारतीय नाट्यशास्त्रमा निर्मुण्डसँगै गद्यमा आएको उपस्थानक वा उपस्थापक रूप व्याकरणबाट सिद्ध गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा यतासम्मका कुराबाट स्पष्ट भएको छ । यस कारण औपस्थायिकको ठाउँमा व्याकरणसम्मत, तर नाट्यशास्त्रका छापा लेखोट पुस्तकमा नभएको औपस्थानिक पाठ स्वीकार गर्नुभन्दा नाट्यशास्त्रमै निर्मुण्डसँगै अन्यत्र आएको व्याकरणसम्मत उपस्थानक वा उपस्थापक पाठ स्वीकार गर्नु बढी युक्तिसङ्गत ठहरिन्छ ।

यसो भए तापनि ग्रन्थकर्ताले प्रयोग गरे जति सबै शब्द व्याकरणसम्मत नै हुन्छन् भन्ने नभएकोले र रामायण महाभारत जस्ता प्रामाणिक ग्रन्थहरूमा पनि अपाणिनीय रूप देखिएकाले र भारतीय नाट्यशास्त्र पनि त्यसको अपवाद नभएकोले^{६२} नाट्यशास्त्रमा पद्यमा आएको औपस्थायिक पाठ व्याकरणबाट सिद्ध गर्न गाह्रो भए पनि ग्रन्थकर्ताले प्रयोग गरेको होइन भनी भन्न सकिन्न ! दुर्भाग्यले गर्दा प्राचीन भारतीय ग्रन्थको मूल पाठको निर्णय गर्ने पद्धति अर्कै राम्ररी नबसिसकेको यस अवस्थामा यस विषयमा योभन्दा बढी बोल्ने स्थितिमा म छैन ।^{६३}

मनोमोहन घोषले औपस्थायिकनिर्मुण्डको कर्मधारयानुसारी अर्थ गरेको र अर्थर बेरिडेल कीथ र गोविन्दप्रसाद भट्टराईले द्वन्द्वानुसारी अर्थ गरेकाले औपस्थायिकनिर्मुण्ड भनेको एकै थरी हुन् कि औपस्थायिक भिन्नै, निर्मुण्ड भिन्नै हुन् भन्ने शङ्का उठ्न गएको छ । यस कारण औपस्थायिकनिर्मुण्डको वास्तव अर्थ पत्ता लाउने कोशिश नगरो नहुने भएको छ ।

भारतीय नाट्यशास्त्रको सम्बद्ध अंशको अभिनवभारती टीका मैले हेर्न नपाएको कुरा माथि लेखिसकेको छु । तर भारतीय नाट्यशास्त्रमा औपस्थायिकनिर्मुण्डको अन्त एक ठाउँमा पनि प्रसङ्ग आएको कुरा पनि माथि परिसकेको छ । त्यस अंशको अभिनवभारती टीका सौभाग्यवश यहाँ भेटिएकोले यस प्रसङ्गमा केही लेख्नुपरेको छ ।

सबभन्दा पहिले अभिनवभारतीसहितको भारतीय नाट्यशास्त्रको संस्करणबाट नाट्यशास्त्रको सम्बद्ध अंशको मूल वाक्य यहाँ उतार्नुपरेको छ—

औपस्थापक निर्मुण्डवर्षवरादीनां

घेटांघोंटांभांटांण्णाणाप्रायम् ।

वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां

खोंध्रोध्रोखोखो इति प्रायम् ॥

६१. उपस्थानकको रूपसिद्धि पूर्णिमामा छापिँदैछ ।

६२. वि. सं. २०२४ मा कलकत्ताबाट मनोषा ग्रन्थालय प्राइभेट लिमिटेडद्वारा प्रकाशित, मनोमोहन घोषको द नाट्य-शास्त्र अस्काइब्ड् टु भरत-मुनिको पहिलो भागको इन्ट्रडक्शनका ५५-५६ पृष्ठ ।

६३. वि. सं. २०४० मा प्रकाशित पूर्णिमाको ५८ अङ्कमा छापिएको, महेशराज पन्तको के श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश संशोधन-मण्डलको विद्वत्ताको अनुपयुक्त नमूना हो त ? भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको १६ पृष्ठ ।

गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु वंकिटप्रायम् ॥

सर्वत्रोत्तममध्यमाधमेषु पुरुषेष्वित्थ रसभावानसमीक्ष्य वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । एवं तावत् पुरुषवाद्यम् ।^{६४}

साथि उद्धरण गरिएका वाक्यको टीका अभिनवगुप्तले यसरी गरेका छन्-

औपस्थायि (प) को प्रतिनटः । निर्मुण्डो जातिखलतिः ।^{६५}

अभिनवभारतीका यी वाक्य खण्डित भए पनि यताबाट औपस्थायिक भिन्नै र निर्मुण्ड भिन्नै देखिन्छन् भन्ने कुराचाहिँ स्पष्ट छ । औपस्थायिकपछि निकै अक्षर लुप्त भएपछि प्रतिनट भएको र प्रतिनटको लगत्तै निर्मुण्ड भएकोले प्रतिनटको सम्बन्ध अधिल्लो पद औपस्थायिकसँग रहेछ भन्ने अडकल गर्न सकिन्छ ।

प्रतिनट शब्दको वास्तव अर्थ थाहा नभए पनि नटुवा भन्ने अर्थमा रहेको नट शब्दको अधिल्लिर प्रति थपिई प्रतिनट शब्द बनाइएको हो भन्ने कुरामा चाहिँ शङ्का छैन । प्रति शब्दका कैयन् अर्थमध्ये प्रतिनिधि [वारेस], प्रशस्ति [प्रशंसा] र विरोध पनि हुने कुरा व्याकरण र कोषग्रन्थबाट बुझिन्छ ।^{६६} यिनका उदाहरणका रूपमा संज्ञा-

६४. भारतीय नाट्यशास्त्र ३४।२३४-२३५ ।

[अभिनवभारतीसहितको भारतीय नाट्यशास्त्रको चारौँ भागको ४५३ पृष्ठ ।]

६५. भारतीय नाट्यशास्त्र ३४।२३४-२३५ मा अभिनवभारती ।

[अभिनवभारतीसहितको भारतीय नाट्यशास्त्रको चारौँ भागको ४५३ पृष्ठ ।]

६६०

लक्षणेत्यंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यन्तवः १।४।९०

लक्षणे, इत्थंभूताख्याने, भागे, वीप्सायां च विषयभूतायां प्रति परि अनु इत्येते कर्म-
प्रवचनीयसञ्ज्ञा भवन्ति । . . .

(काशिका ९५ पृष्ठ)

[लक्षण [चिनाउनु], इत्थंभूताख्यान [यस किसिमको छ भन्नु], भाग [पाउने हिस्सा] र वीप्सा [सबैमा हुनु] भन्ने अर्थमा प्रति, परि र अनु निपात कर्मप्रवचनीय भन्ने नाउँ भएका हुन्छन् ।
लक्षण, इत्थंभूताख्यान, भाग र वीप्सा विषय भएमा प्रति, परि र अनु यति कर्मप्रवचनीय भन्ने नाउँ भएका हुन्छन् ।]

प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः १।४।९२

मुख्यसदृशः प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम् । प्रतिनिधिविषये प्रतिदान-
विषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञो भवति । . . .

(काशिका ९५ पृष्ठ)

[प्रतिनिधि [वारेस] र प्रतिदान [सट्टा तिर्नु] भन्ने अर्थमा प्रति निपात, कर्मप्रवचनीय भन्ने नाउँ भएको हुन्छ ।

मुख्य बराबरको प्रतिनिधि हुन्छ । दिएको फिर्ता तिर्नु प्रतिदान हुन्छ । प्रतिनिधि भन्ने विषयमा र प्रतिदान भन्ने विषयमा प्रति कर्मप्रवचनीय भन्ने नाउँ भएको हुन्छ ।]

सुप् प्रतिना मात्रार्थे २।१।९

मात्रा बिन्दुः, स्तोकम्, अल्पम् इति पर्यायाः । मात्रार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह सुबन्तं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति ।

(काशिका १०२ कृष्ण)

[अलिकता भन्ने अर्थमा भएको प्रतिसंग सुबन्तको समास हुन्छ, अव्ययीभावसमास हुन्छ ।

मात्रा, बिन्दुः, स्तोकम् र अल्पम् पर्याय हुन् । मात्राको अर्थमा रहेको प्रतिसंग सुबन्तको समास हुन्छ । अव्ययी-भाव समास हुन्छ ।]

प्रति प्रतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ प्रयोगतः ॥

(अमरकोष ३।३।२७५)

[प्रतिनिधि [वारेस] भन्ने अर्थमा, वीप्सा [संबंमा हुनु] र लक्षण [चिनाउनु] आदि अर्थमा प्रयोगअनुसार प्रति हुन्छ ।]

प्रति ङ [प्रतिनिधि (सट्टा)] । वीप्सा (व्यापनेच्छा) । लक्षण (परिचायन = चिनाउनु) । इत्यादिलाई वृकाउछ । शिष्टहरले गरेका प्रयोगवाट [इत्थंभूताख्यान । भाग । प्रतिदान प्रभृति अर्थ पनि वृक्तु पदंछ ।]

(वि. सं २०२६ मा काठमाडौं बाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, कुलचन्द्र गौतमको अमरकोशः विद्वद्रामरसिंहविरचितः [विद्वान्हरूमा श्रेष्ठ अमरसिंहले बनाएको अमरकोष] को २६५ पृष्ठ)

प्रति, . . . अस्यार्थाः । प्रतिनिधिः । मुख्यसदृशः । . . . वीप्सा । व्याप्तुमिच्छा । . . . लक्षणम् । चिह्नम् । . . . इत्थंभूताख्यानम् । कथञ्चित् प्रकारमापन्नं इत्थंभूतं तस्याख्यानम् । . . . भागः । स्वीक्रियमाणो ऽशः । . . . प्रतिदानम् । गृहीतस्य प्रतिदानम् । . . . स्तोकम् । अल्पम् । . . . क्षेपः । निश्चयः । इत्यमरभरतमेदिनोकाराः ॥ व्यावृत्तः । प्रशस्तिः । विरोधः । समाधिः । इति मुग्धबोधटोकायां दुर्गादासः ॥ आभिमुख्यम् । स्वभावः । इति शब्दरत्नावली ॥

(वि. सं. २०२४ मा वाराणसीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिसद्वारा प्रकाशित, राधाकान्त देवको शब्दकल्पद्रुम (तेलो संस्करण) को तेलो भागको २५३ पृष्ठ ।)

प्रति . . . १ व्याप्तौ २ लक्षणे ३ कञ्चित्प्रकारमापन्नस्य कथने ४ भागे ५ प्रतिदाने

वाचक शब्दको अधिलिखित प्रति थपिई बनेका प्रतिपुस्तक^{६७} [सट्टा पुस्तक अर्थात् मूल पुस्तकको नकल] वा प्रतिपुरुष^{६८} [बराबरको मान्छे वा सट्टा मान्छे], प्रतिख्याति^{६९} [राम्रो ख्याति] र प्रतिनायक^{७०} [विरोधी पक्षको

६ प्रतिनायकोकरणे मेदि. ७ स्तोके ऋ क्षेपे ९ निश्रये १० व्यावृत्तौ ११ आभिमुख्ये
१२ स्वभावे च शब्दर.

(वि. सं. २०२६ मा वाराणसीबाट चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिसद्वारा प्रकाशित, तारानाथ तर्कवाचस्पतिको वाचस्पत्य (तेस्रो संस्करण) को ४४३७ पृष्ठ।)

६७. वि. सं. १९२१ मा सेन्ट पिटर्सबर्गबाट बुखडू केराइ डेर कँजरलिखेन अकाडेमी डेर विसेनशाफ्टनद्वारा प्रकाशित, ओट्टो ब्योटलिङ्क र रुडोल्फ रोथको सन्स्क्रिट् वोर्ट्बुख्को चौथो भागको ९६३ पृष्ठभाग।

६८. सुहृद्दिदृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः स्नेहाद्रुदत्यश्रुकलातिविह्वला ।
भवं भवान्यप्रतिपूरुषं रुषा प्रधक्ष्यतीवैक्षत जातवेपथुः ॥

(भागवत ४।४।२)

[आफन्तलाई भेट्ने इच्छामा परेको बाधाले दिवदार भएकी, मायाले गर्दा रोइरहेकी, आँसुका ढिकाले ज्यादै विह्वल भएकी, थरथर काँपेकी, भवानोले [सतीदेवीले] अप्रतिपूरुष [प्रतिपूरुष = जोडा मानिस नै नभएका] भवलाई [शिवजीलाई] डढाइदिने जस्तै गरी हेरिन् ।]

समाप्तो ऽयं सन्धिः । भवतु । प्रविशामि । अथ वा न तावत्प्रविशामि । प्रतिपूरुषं निवेशयामि ।

(मृच्छकटिक ३।१७।१)

[भित्तो फोर्ने काम सकियो । अब पस्छु । होइन क्वासकृवास्ति पस्तिनँ । पहिले प्रतिपूरुष [पुतला] पसाल्छु ।]

(वि. सं. २०२८ मा वाराणसीबाट बाबू माधवप्रसाद शर्माद्वारा प्रकाशित, भोलानाथ पौडेलको मृच्छकटिक, माटाको गाडाको ४८ पृष्ठ। त्यहाँ पुतला मात्र लेखिएकोमा सम्बद्ध विषय स्पष्ट पार्न मैले प्रतिपूरुष थपेको छु ।)

६९. विश्वावस्तु प्रतिख्यातिः

(अमरकोष ३।२।२८)

[विश्वाव त प्रतिख्याति हो ।]

विश्वाव १, प्रतिख्याति २ [२ अत्यन्त प्रसिद्ध हुनुका नाम]

(कुलचन्द्र गौतमको अमरकोशको २१६ पृष्ठ)

७०. अथ प्रतिनायकः ।

नाइके] शब्दलाई औल्याउन सकिन्छ । दरबारमा राखिने एक प्रकारको नपुंसको अर्थमा आएको औपस्थायिक शब्दको व्याख्या गर्ने प्रसङ्गमा आएको प्रतिनट शब्दले नटुवाको प्रतिनिधि वा नटुवा बराबरको मान्छे, ज्यादै राम्रो नटुवा वा विरोधी नटुवामध्ये कसलाई बुझाएको हो भन्ने कुरा भन्न गाह्रो छ । किनकि अभिनवभारतीको प्रकाशित संस्करणबाट औपस्थायिकपछि र प्रतिनटअघि निकै अक्षर लुप्त भइसकेका छन् भन्ने कुरा त्यहाँ रहेका निकै थोपाहरूले हामीलाई बुझाउँछन् ।

निर्मुण्ड शब्दको अर्थ अभिनवगुप्तले जातिखलति भनी गरेकाले उनको विचारमा निर्मुण्ड शब्दको अर्थ जन्मैदेखि खत्वाट मानिस रहेछ भन्ने बुझिन्छ ।^{७१} तर निर्मुण्डको जस्तो लक्षण भारतीय नाट्यशास्त्रमा दिइएको छ, त्यताबाट त्यस अर्थको गन्धसम्म पनि आउँदैन । यस कारण भारतीय नाट्यशास्त्रको वास्तव व्याख्या भारतीय नाट्यशास्त्र^{७२}

धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः ।

यथा रामस्य रावणः ।

(साहित्यदर्पण ३।१३७)

[अब प्रतिनायक(को कुरा) ।

धीर र उद्धत, पाप गर्ने, कुलतमा फसेको प्रतिनायक हुन्छ ।

जस्तै— रामको रावण ।]

७१. भारतीय नाट्यशास्त्रको यस अंशको नेपालीमा उल्था गर्दा गोविन्दप्रसाद भट्टराईले औपस्थापकको अर्थ प्रतिनट र निर्मुण्डको अर्थ जातिस्खलित गरेको कुरा यस प्रसङ्गमा लेखनुपरेको छ—

... औपस्थापक (प्रतिनट) निर्मुण्ड^१ वर्षवर^२ आदिको गतिप्रचारमा “धे टां घो टां भां टां ण्णा णा” प्रायः अक्षर भएको ... वाचविधान गर्नु ।

१. जातिस्खलित ।

२. नपुंसक

(गोविन्दप्रसाद भट्टराईको भरतमुनिको नाट्य-शास्त्रको ६२६ पृष्ठ)

माथि आफैले औपस्थायिकको ठाउँमा औपस्थानिक पाठ सच्याएको र निर्मुण्डको नपुंसक अर्थ गरेको कुरा (उही पुस्तकको ४१० पृष्ठ) यहाँनिर पुग्दा गोविन्दप्रसाद भट्टराईले भुसुक बिसैको कुरा छल्लङ्ग छ । अभिनवभारतीमा औपस्थायि(प)कपछि निकै अक्षर लुप्त भइसकेपछि प्रतिनट शब्द आएकोले औपस्थापकको अर्थ प्रतिनट भनेर गर्नु कति ठीक छ भन्ने कुरा भनिरहनुपर्दैन । अझ त्यसमाथि प्रतिनट शब्दको व्याख्या भट्टराईले गर्ने नसकेको कुरा त छँदैछ । अभिनवभारतीको जातिखलति [जन्मजात खत्वाट] लाई उनले जातिस्खलित पारिदिएकाले कति कच्चा ढङ्गले भारतीय नाट्यशास्त्र जस्तो ग्रन्थको उल्था गर्ने काम भएको रहेछ भन्ने कुरा स्पष्ट छ ।

७२. भारतीय नाट्यशास्त्र राम्ररी केलाईकन पढ्ने मनोमोहन घोषले नाट्यशास्त्र वि. पू. १४३ मा बनेको हो भनी निष्कर्ष निकालेका छन् । (भारतीय नाट्यशास्त्रको मनोमोहन घोषको अङ्ग्रेजी उल्थाको दोस्रो भागको इन्ट्रडक्शनको २३ पृष्ठ ।)

भन्दा सयौं वर्षपछि लेखिएको अभिनवभारतीबाट^{७३} हुन सकेको जस्तो मलाई लागेन ।

विक्रमको चौधौं/पन्ध्रौं शताब्दीमा लेखिएको भनी ठहऱ्याइएको^{७४} नाट्यशास्त्रको ग्रन्थ भावप्रकाशनको पनि यस प्रसङ्गमा चर्चा गर्नुपरेको छ । भारतीय नाट्यशास्त्रमा जस्तै त्यहाँ पनि दरबारको भित्री लडमा देखरेख गर्ने वा टहल गर्ने सेवकहरूको चर्चा आएको छ ।^{७५} यसै प्रसङ्गमा त्यहाँ औपस्थायिकको सट्टा औपस्थायिक पाठ दिई औपस्थायिक र निर्मुण्डका बेग्लाबेग्लै लक्षण र भिन्नाभिन्नै कामको विषयमा यस्तो लेखिएको छ—

अविद्धकर्णः क्लीबश्च ह्रस्वो विकटदन्तकः ।
तुन्दिलो ऽभ्यन्तरचरः औपस्थायिक उच्यते ॥
अज्ञातकामा निष्कोशा निर्मुण्डा इति च स्मृताः ।
वधूपस्थापने राज्ञामौपस्थायिक उच्यते ॥
प्रस्थापने वधूनां स निर्मुण्डो योज्यते नृपैः ।^{७६}

[कान नछेडिएको, नपुंसक, पुङ्के, दाह्ले, भुँडे, भित्र घुम्ने औपस्थायिक भनिन्छ ।

कामवासना भन्ने नै थाहा नभएका, अण्डकोष नभएका, निर्मुण्ड भनी कहिएका छन् । राजाहरूका स्वास्नी-हरूको टहलमा औपस्थायिक भनिन्छ ।

स्वास्नीहरूलाई पठाउने काममा त्यो निर्मुण्ड राजाहरूद्वारा खटाइन्छ ।]

शारदातनयका यो वाक्यअनुसार औपस्थायिक र निर्मुण्ड भिन्नाभिन्नै हुन् भन्ने कुरा स्पष्ट बुझिन्छ । औपस्थायिक नपुंसक हुन्छ, ऊ पुङ्के र भुँडे हुन्छ, उसको दाहा निस्केको हुन्छ र उसको कान छेडेको हुँदैन भनी यहाँ औपस्थायिकको लक्षण दिइएको छ । औपस्थायिक राजस्त्रीको अगाडि भित्र रज्जु भइरहनुपर्छ भन्ने लेखी यहाँ औपस्थायिकले गर्नुपर्ने काम खुलाइएको छ । निर्मुण्डको अण्डकोष हुँदैन र उसमा कामवासना पनि हुँदैन भनेर यहाँ निर्मुण्डको

७३. अभिनवगुप्तले वि. सं. १०४७ मा क्रमस्तोत्र, वि. सं. १०४९ मा भैरवस्तव र वि. सं. १०७१ मा ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी लेखेका हुन् भन्ने कुरा तत्तत्पुस्तकमा उनी आफैँले लेखेका वाक्यबाट बुझिन्छ । यस कारण उनको समय निश्चित छ । यसको प्रमाणको लागि, वि. सं. २०१८ मा दिल्ली, वाराणसी र पटनाबाट मोतीलाल बनारसीदासद्वारा प्रकाशित, पाण्डुरङ्ग वामन काणेको हिस्टरि अफ् स्यान्स्क्रिट् पोइट्रिक्स् [संस्कृत अलङ्कारशास्त्रको इतिहास] (तेस्रो संस्करण) का २४२-२४३ पृष्ठ हेर्नु ।

७४. वि. सं. १९८६ मा बडोदाबाट ओरियन्टल इन्स्टिट्यूटद्वारा प्रकाशित, यदुगिरि यतिराज र के. एस. रामस्वामी शास्त्रीको भावप्रकाशन अफ् शारदातनय [शारदातनयको भावप्रकाशन] को इन्ट्रडक्शन्का ७२-७७ पृष्ठ ।

७५. भावप्रकाशनको १० अधिकार । मूल भागका २९२-२९३ पृष्ठ ।

७६. भावप्रकाशनको १० अधिकार । २९३ पृष्ठका ९-१३ पङ्क्ति ।

लक्षण दिइएको छ । राजस्त्रीहरूलाई कहीँ पठाउनुपर्दा निर्मुण्डलाई सँगै पठाउनुपर्छ भनेर निर्मुण्डले गर्नुपर्ने काम यहाँ स्पष्ट पारिएको छ ।

भावप्रकाशनको प्रकाशित संस्करण चारवटा लेखोट पुस्तकको आधारमा तयार गरिएको कुरा सोही संस्करणको प्रस्तावनाबाट बुझिन्छ ।^{७७} तिनमा एउटा पुस्तकमा एक ठाउँमा औपस्थापिकको ठाउँमा औपस्थायिक पाठ भएको कुरा सोही संस्करणमा पाठान्तर दिँदा लेखिएकोले बुझिएको छ ।^{७८} यताबाट कमसेकम एउटामा भारतीय नाट्यशास्त्रसम्मत औपस्थायिक पाठ भएको कुरा स्पष्ट भएको छ ।

७७. द प्रेजन्ट एडिशन अफ द भावप्रकाशन इज बेस्ड अन् द फ्लोइड फोर् म्यानुस्क्रिप्ट्स :

- (१) ए । ए ट्रान्स्क्रिप्ट सेन्ट बाइ एच्. एच्. यदुगिरि यतिराज अफ मेलकोट फर् द परप्स अफ पब्लिकेशन् ।
- (२) बी । ए म्यानुस्क्रिप्ट इन् द पजेशन् अफ द सेड् यतिराज । रीडइङ्ग अफ दिस् म्यानुस्क्रिप्ट वेर् नोटइङ्ग डाउन् इन् द ट्रान्स्क्रिप्ट ए ।
- (३) सी । ए म्यानुस्क्रिप्ट, नो. ७९७८ प्रिजर्भ्ड इन् द लाइब्ररी अफ द अर्इएन्टल् इन्स्टिट्यूट बरोदा । दिस् इज ए भेर्इ ओल्ड् म्यानुस्क्रिप्ट रिट्न् अन् पाम्-लीफ् इन् द ग्रन्थ स्क्रिप्ट । दो भेर्इ इन्जर्ड् इट् कन्टेन्ज् मेन्इ करेक्ट् रीडइङ्ग ।
- (४) डी । ए ट्रान्स्क्रिप्ट् अफ ए म्यानुस्क्रिप्ट् प्रिजर्भ्ड् इन् द मद्रास् गभर्नमेन्ट् अर्इएन्टल् म्यानुस्क्रिप्ट्स् लाइब्ररी । रीडइङ्ग इन् दिस् आर् भेर्इ सिम्इलर् टु दोज् अफ ए अब्टेन्ड् फ्रम् द यतिराज । इट् इज लाइक्लि, दर्फोर्, छाट् द टू आर् डिवाइड् फ्रम् द सेम् अरिज्इनल् ।

[भावप्रकाशनको प्रिफेस् [प्रस्तावना] ७-८ पृष्ठ]

[भावप्रकाशनको यो संस्करण तलका चारवटा लेखोट पुस्तकको आधारमा तयार गरिएको छ—

- (१) क । मेलकोटका परमपावन यदुगिरि यतिराजले प्रकाश गर्ने उद्देश्यले पठाउनुभएको नकल ।
- (२) ख । उहाँ यतिराजसँग रहेको पुस्तक । यस पुस्तकका पाठ क पुस्तकमा टिपिएका थिए ।
- (३) ग । बडोदाको ओरियन्टल इन्स्टिट्यूटको पुस्तकखानामा सुरक्षित ७९७८ सङ्ख्याको पुस्तक । यो, ग्रन्थ-लिपिले ताडपत्रमा लेखिएको ज्यादै पुरानो पुस्तक छ । यो, धेरै नै विग्रिइसके तापनि यहाँ शुद्ध पाठ धेरै छन् ।
- (४) घ । मद्रास गभर्नमेन्ट ओरियन्टल म्यानुस्क्रिप्ट्स लाइब्रेरीमा सुरक्षित पुस्तकको नकल । यसका पाठ, यतिराजबाट पाइएको क पुस्तकका पाठसँग ज्यादै मिल्दाजुल्दा छन् । यस कारण, ती दुवै, उही मूल पुस्तकबाट सारिएका हुनु सम्भव छ ।]

७८. तुन्दिलो ऽभ्यन्तरचर औपस्थापिक^३ उच्यते ॥

(भावप्रकाशनको मूल भागको २९३ पृष्ठ)

३. ए थि ।

[३. क- औपस्थायिक ।]

भावप्रकाशनको प्रकाशित संस्करण तयार गर्ने उपयोग गरिएका चारवटा पुस्तकमध्ये ग पुस्तक ज्यादै पुरानो पुस्तक हो भन्ने सम्पादकको भनाइ छ । सो पुस्तक ग्रन्थलिपिले ताडपत्रमा लेखिएको छ भन्ने कुरा पनि सम्पादकले लेखेका छन् । सम्पादकको भनाइअनुसार ग पुस्तकमा शुद्ध पाठ धेरै छन् भन्ने बुझिएको छ ।^{५६}

ग पुस्तकमा

अज्ञातकामा निष्कोशा निर्मुण्डा इति च स्मृताः ।

वधूपस्थापने राज्ञामौपस्थापिक उच्यते ॥^{५७}

यो श्लोक छैन भन्ने कुरा टिप्पणीबाट बुझिएकोले^{५९} औपस्थायिकनिर्मुण्डको प्रश्नमा ठूलो मदत मिलेको छ भन्ने मलाई लागेको छ ।

भावप्रकाशनमा औपस्थापिकको लक्षण दिएपछि निर्मुण्डको लक्षण दिइएको छ । त्यसपछि मात्र औपस्थापिक र निर्मुण्डले गर्नुपर्ने कामका विवरण त्यहाँ क्रमशः दिइएका छन् । त्यहाँ औपस्थापिकको लक्षण दिँदा र औपस्थापिकले गर्नुपर्ने कामको विवरण दिँदा औपस्थापिक शब्द एकवचनमा आएको छ । तर निर्मुण्डको लक्षण दिँदा निर्मुण्ड शब्द बहुवचनमा र निर्मुण्डले गर्नुपर्ने कामको विवरण दिँदा भने निर्मुण्ड शब्द एकवचनमा आएको छ । यो पनि एउटा विचारणीय कुरा भएको छ ।

फेरि अर्को कुरा के छ भने कञ्चुकी आदि सबै सेवकहरूको विषयमा लेख्दा भावप्रकाशनमा बहुवचनको प्रयोग गरिएको छ ।^{६०} खालि औपस्थापिकको विषयमा लेख्दा मात्र एकवचनको प्रयोग भएको छ । निर्मुण्डको विषयमा लेख्दा

७९. ७७ सङ्ख्याको पादटिप्पणी ।

८०. मूल भागको २९३ पृष्ठका ११-१२ पङ्क्ति ।

८१. सी ओमिट्स् टू लाइन्ज् ।

(मूल भागको २९३ पृष्ठ)

[ग पुस्तकमा दुई पङ्क्ति छुटेका छन् ।]

८२.

अकामा ब्राह्मणाश्चैव कञ्चुकोष्णीषवेत्रिणः ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नाः कञ्चुकीयाः स्मृताः बुधैः ॥

अल्पसत्त्वाः स्त्रीस्वभावाः बलीबा निष्कामिनः स्वतः ।

जात्या वा कामनिर्मुक्तास्ते तु वर्षवराः स्मृताः ॥

बन्धमूलफलाहाराः पल्लोपर्वतवासिनः ।

चित्रस्त्रीकाः सुभाषाज्ञाश्रिबुकाः कर्कशाङ्गकाः ॥

ते किराता बलाद्राज्ञा वारं वारं नियोजिताः ।
 कञ्चुकीया नृपाभ्यशर्वातिनो ऽन्तःपुराश्रयाः ॥
 भवनान्तरकृत्येषु नियोज्याः प्रेक्ष्यकर्मणि ।
 साहाय्ये कामचारस्य राज्ञः प्रच्छन्नकामिनः ॥
 वारव्यत्यासकथने स्त्रीणां वर्षवराः स्मृताः ।
 राजावरोधभोग्यानां भाण्डाभरणवाससाम् ॥
 सद्यो ऽन्तःपुरदण्डेषु किराता योजिता नृपैः ।
 परिहासविनोदेषु स्त्रीणां स्युः कुब्जवामनाः ॥
 अविद्वकर्णः क्लीबश्च ह्रस्वो विकटदन्तकः ।
 तुन्दिलो ऽभ्यन्तरचर औपस्थापिक उच्यते ॥
 अज्ञातकामा निष्कोशा निर्मुण्डा इति च स्मृताः ।
 वधूपस्थापने राज्ञामौपस्थापिक उच्यते ॥
 प्रस्थापने वधूनां स निर्मुण्डो योज्यते नृपैः ।
 पुंस्त्रोलिङ्गविलुप्ताङ्गाः स्वल्पशमश्रुस्तनान्विताः ॥
 अभ्यागारा इति ज्ञेया अभ्यागाराधिकारिणः ।
 नियोगकारका राज्ञां सर्वावस्थासु सर्वदा ॥
 सूकाः कुहकलीलाभिः सर्वत्र परिहासकाः ।
 तेषां भावं परिज्ञाय तथैवाभिनयेन्नटः ॥

(मूल भागका २९२-२९३ पृष्ठ)

कायवासना नभएका, जामापगरी लाएका र बेतको लट्टी लिएका, ज्ञान-विज्ञानले युक्त भएका ग्राहण, कञ्चुकीय भनी, विद्वान्हरूले कहिएका छन् ।

बोरे बल भएका, स्वास्तीमान्छेको जस्तो स्वभाव भएका, नपुंसक आफसेआफ कामवासना नभएका अथवा बन्नेदेखि नै कामवासना नभएका तिनीहरू वर्षवर कहिएका छन् ।

बनैया कन्दमूल र फनफूल खाने, गाउँपहाडमा बस्ने, गजबका स्वास्तीमान्छे भएका, राम्रो बोली चान्ने, चिउँडो निस्केका, खलो जीउ भएका ती किरातहरू राजाद्वारा बलपूर्वक बराबर खटाइएका हुन्छन् ।

राजाको नजीकै रहने, रनिवासमा बस्ने कञ्चुकीयहरू अरु अरु घरका काममा अह्लाउनुपर्ने काम सर्वा खटाइनुपर्ने हुन् ।

भने एकवचन र बहुवचनको छयासमिस भएको कुरा माथि लेखिसकिएको छ । यसको मतलब औपस्थापिक र निर्मुण्डमा मात्र वचनको व्यतिक्रम किन आयो भन्ने कुरा पनि त्यतिकै विचार गर्नुपर्ने भएको छ ।

भारतीय नाट्यशास्त्रमा वर्षघरको जुन लक्षण दिइएको छ, त्यस्ताबाट वर्षघरहरू जन्मजात नपुंसक होइनन् भन्ने भाष्य नाट्यशास्त्रका रचयिताको भएको देखिन्छ भनी मैले अन्यत्र लेखिसकेको छु ।^२ नाट्यशास्त्रमा वर्षघरको लक्षण बुझाउन जुन श्लोक लेखिएको छ, त्यही श्लोकमा केही फरक पारी वर्षघरको लक्षण भावप्रकाशनमा दिइएको छ भनेर पनि मैले अन्यत्र लेखिसकेको छु ।^४ त्यसो गर्दा गर्दै पनि शारदातनयले आफ्नो भावप्रकाशनमा वर्षघरहरू जन्मजात नपुंसक पनि हुन सक्छन् भनी लेखन पुगेका छन् । यति भन्नाको मतलब के हो भने भावप्रकाशनबाट नाट्यशास्त्रको भाव बुझिन्छ न भनेर भन्न सकिँदैन ।

यसको थप उदाहरणको लागि नाट्यशास्त्रमा दिइएको निर्मुण्डको लक्षणसँग भावप्रकाशनमा दिइएको निर्मुण्डको लक्षण दाँजेर हेर्नुपर्छ । जुदा लोम्नेमान्छे नपुंसक छन्, तर स्वास्नीमान्छेको जस्तो जसको स्वभाव छैन र जसलाई कामवासनाको विषयमा विशेष कुरा थाहा छैन, त्यस्ता निर्मुण्ड हुन्छन् भनी नाट्यशास्त्रमा निर्मुण्डको लक्षण दिइएको छ भन्ने कुरा माथि परिसकेको छ । भावप्रकाशनमा भने निर्मुण्डको अण्डकोष हुँदैन र कामवासनाको विषयमा उसलाई थाहै हुँदैन भनेर लेखिएको छ । नाट्यशास्त्रमा निर्मुण्डको अङ्ग नपुग भएको कुरा हुँदै नभएकोमा भावप्रकाशनमा भने निर्मुण्डको अण्डकोष नै नभएको कुरा लेखिएको छ ।

मन लागेको गरेर हिंड्ने, लुकेर कामवासनाको पूर्ति गर्ने राजाको मदत गर्नेमा, स्वास्नीमान्छेहरूको पालो उल्टो-पुल्टो भयो भनी भन्ने काममा र राजाका स्वास्नीमान्छेहरूले चलनचलती गरिने भाँडाकुडा, गहनापुरिया र जुगाफाटाको जिम्सामा* वर्षघरहरू (खटाइन्छन् भनी) कहिएका छन् ।

किरातहरू रनिवासका फौजमा राजाहरूद्वारा उल्लिखेर खटाइएका हुन्छन् ।

स्वास्नीमान्छेहरूका हाँसखालमा कुप्रा र बाउन्ने हुन्छन् ।

कान नछेडिएको, नपुंसक, पुड्के, दाहो, भुँडे, भित्र घुम्ने औपस्थापिक भनिन्छ ।

कामवासना भन्ने नै थाहा नभएका, अण्डकोष नभएका, निर्मुण्ड भनी कहिएका छन् । राजाहरूका स्वास्नीहरूको टहलमा औपस्थापिक भनिन्छ ।

स्वास्नीहरूलाई पठाउने काममा त्यो निर्मुण्ड राजाहरूद्वारा खटाइन्छ ।

लोम्नेमान्छे र स्वास्नीमान्छे छुट्ट्याउने अङ्ग नभएका, अलिअलि जुँघादाही र खास नउठेको स्तन भएका, घरभित्रको हैकम भएका, सबै अवस्थामा सधैं राजाहरूले अह्लाएको गर्ने अभ्यागार हुन् भनी थाहा पाउनुपर्छ । चटकद्वारा सर्वत्र हँसाउने लाटा हुन्छन् ।

तिनीहरूको भाव बुझेर नटले त्यसै गरी नकल गरौस् ।]

८३. पूर्णिमाको ६६ अङ्कका ११-१२ पृष्ठ ।

८४. उत्तको १२ पृष्ठ । त्यहाँ उल्यामा नपुंसक शब्द छुट्न गएको छ ।

* राजावरोधभोग्यानां भाण्डाभरणवाससांको सङ्गति मेले यहाँ वर्षघरसँग मिलाएको छु तापनि लेखाइ स्पष्ट नभएकोले यस श्लोकार्थको सम्बन्ध वर्षघरसँगै छ भनी ठोकेर भन्न सकिँदैन ।

भारतीय नाट्यशास्त्रमा र भावप्रकाशनमा दिइएका, दरबारका भित्री लडमा खटाइने अनुचरहरूका किसिम दर्जिर हेर्ने हो भने टड्कारै छुट्टिने कुरा भारतीय नाट्यशास्त्रमा यस प्रसङ्गमा अनुचरको हैसियतले किरात, कुब्ज, वामन, मूक र अभ्यागार नआउनु हो । यति भन्नाको मतलब पनि भावप्रकाशनमा नाट्यशास्त्रमा नभएका कुरा पनि छन् भन्ने नै हो ।

यति हुँदा हुँदै पनि भावप्रकाशनमा औपस्थापिकको लक्षण दिएपछि निमुण्डको लक्षण र औपस्थापिकले गर्नुपर्ने कामको जुन विवरण दिइएको छ, त्यो क्षेपक हो भनी भन्न नसकिने होइन । किनभने भावप्रकाशनको ज्यादै पुरानो पुस्तकमा त्यो श्लोक पाइँदैन भन्ने कुरा हामीलाई थाहा भइसकेको छ । फेरि अर्को कुरा पनि यहाँनिर नभनी नहुने भएको छ । त्यो के हो भने, स्वास्नीमान्छेहरूलाई पठाउने कारण पर्दा औपस्थापिकनिमुण्डहरू जो छन्, तिनीहरूलाई खटाउनु [औपस्थापिकनिमुण्डः स्त्रीणां प्रेषणकारणे] भनी नाट्यशास्त्रमा लेखिएको छ त भावप्रकाशनमा स्वास्नीहरूसँग पठाउनुपर्दा राजाहरूले निमुण्डलाई खटाउँछन् [प्रस्थापने वधूनां स निमुण्डो युज्यते नृपः] भनी लेखिएको छ । यताबाट नाट्यशास्त्रबाट निमुण्डको जे काम बुझिन्छ, भावप्रकाशनबाट पनि त्यही नै बुझिन्छ भन्ने कुरा छर्लङ्ग छ । राजस्त्रीको अगाडि भित्र औपस्थापिक रज्जू रहनुपर्छ [अभ्यन्तरचरः... वधूपस्थापने राजामौपस्थापिक उच्यते] भनी औपस्थापिकले गर्नुपर्ने कामको विषयमा भावप्रकाशनमा जे लेखिएको छ; त्यो अर्थ, औपस्थापिकको मूल, उप उपसर्ग लागेको स्था धातुको अर्थ मनमा राखी लेखिएको देखिन्छ ।

यति भन्नाको मतलब भावप्रकाशनमा औपस्थापिक र निमुण्डका लक्षण र कर्तव्य भिन्नाभिन्न आएका देखिए पनि वास्तवमा त्यहाँ औपस्थापिक र निमुण्ड भिन्नै मानिएका होइनन्, लक्षण बताउँदा समासको पूर्वपद औपस्थापिक शारदातनयले लिए, कर्तव्य बताउँदा भने समासको उत्तरपद निमुण्ड उनले लिए र बीचमा परेको निमुण्डको लक्षण र औपस्थापिकको कर्तव्य फसैले थपेको हो भन्ने हो ।

यसै गरी भारतीय नाट्यशास्त्रमा पनि पहिले दुइ पटक पुरै समस्तपद औपस्थापिकनिमुण्ड लेखेपछि तेस्रो पटक उत्तरपद निमुण्ड मात्र लेखिएको हो, औपस्थापिकानमुण्ड कर्मधारयसमास गरी बनेको पद हो, द्वन्द्वसमास गरी बनेको पद होइन भनी औपस्थापिकानमुण्डको र निमुण्डको अर्थ उही हो भनेर तर्क गर्न सकिन्छ ।

यस प्रसङ्गमा भासको नाटक प्रतिज्ञायौगन्धरायणको एउटा दृश्यको सम्झना मलाई भएको छ । यस कारण सबभन्दा पहिले त्यो दृश्य यहाँ उतार्नुपरेको छ—

निमुण्डकः— सुहं अयस्स । [सुखमायस्य ।]

यौगन्धरायणः— कथं निमुण्डकः ।

निमुण्डकः— अय्य ! एसो भट्टिशदमूलादो ओवट्टिइओ हंसओ आअदो । [आर्य ! एष भर्तृपादमूलादौपास्थतिको हसक आगतः ।]

यौगन्धरायणः— कथं हंसक एकः प्राप्त इति । सालक ! विश्रम्यतामिदानो मुहूर्तम् । त्वरिततरं वा यास्यसि सावश्रमो वा ।

सालकः— अय्य ! तह ! [आर्य ! तथा ।] (निष्क्रान्तः ।)

यौगन्धरायणः— निर्मुण्डक ! प्रवेश्यतां हंसकः ।

निर्मुण्डकः— अय्य ! तह । [आर्य ! तथा ।] (निष्क्रान्तः ।)

यौगन्धरायणः— स्वामिनाविरहितपूर्वो हंसक एकः प्राप्त इति साविग्नमिव मे मनः ।
कुतः,

यथा नरस्याकुलबान्धवस्य गत्वान्यदेशं गृहमागतस्य ।

तथा हि मे सम्प्रति बुद्धिशङ्का श्रोष्यामि किन्तु प्रियमप्रियं वा ॥

(ततः प्रविशति हंसको निर्मुण्डकश्च ।)

निर्मुण्डकः— एदु एदु अय्यो [एत्वेत्वार्यः ।]

हंसकः— कर्हि कर्हि अय्यो । [कुत्र कुत्रार्यः ।]

निर्मुण्डकः— एसो अय्यो चिट्ठइ, उवसप्पदु णं । [एष आर्यस्तिष्ठति उपसपत्वेनम् ।]
(निष्क्रान्तः ।)

हंसकः— (उपसृत्य) सुहं अय्यस्स । [सुखमार्यस्य ।]

यौगन्धरायणः— हंसक ! न खलु गतः स्वामी नागवनम् ।

हंसकः— अय्य ! हिज्जो एव्व गदो भट्टा । [आर्य ! ह्य एव गतो भर्ता ।]”

[निर्मुण्डक- मालिकलाई आराम रहोस् ।

यौगन्धरायण- भहो निर्मुण्डक !

निर्मुण्डक- [मालिक, सरकारकहाँबाट औपस्थितिक हंसक यहाँ आएको छ ।

यौगन्धरायण- कसरी हंसक एकलै आइपुग्यो भनेको । सालक , केही बेर थकाइ मारियोस् । छिटै जान्छौ कि थकाइ मरेको छंदो जान्छौ ।

सालक- हस् हजुर । (निस्कियो ।)

यौगन्धरायण- निर्मुण्डक, हंसक पसाइयोस् ।

३३. इतिज्ञायौगन्धरायण १।४+—१।५+ ।

[वि. सं. १९९४ मा पुनाबाट ओरियन्टल बुक एजेन्सीद्वारा प्रकाशित, सी. आर. देवधरको भासनाटकचक्रमूका १९-६० पृष्ठ । त्यहाँ प्राकृतच्छाया आउनुभन्दा अगाडि निष्क्रान्तः छापिएकोमा यहाँ प्राकृतच्छायापछि मात्र निष्क्रान्तः हालिएको छ । वहिलो पङ्क्तिको सुखमार्यस्यपछि त्यहाँ दण्ड छुटेकोमा यहाँ दण्ड हालिएको र त्यहाँ हंसकः आगतः छापिएकोमा यहाँ हंसक आगतः लेखी विसर्ग हटाइएको छ ।]

निर्मुण्डक- हस् हजुर । (निस्कियो ।)

योगन्धरायण- सरकारसँग पहिले कहिल्यै नछुट्टिएको हंसक एवले आहृपुग्यो भनेर मेरो मन आत्तिए जस्तो छ ।
फिनभने,
नातेदारहरू आकुलव्याकुल भएको, अन्यत्र गएर घर आएको मान्छेको जस्तै मेरो बुद्धिमा अहिले
त्यस्तै शङ्का उठेको छ । मनपर्ने मननपर्ने कुरा के सुन्ने हुं ।

(त्यसपछि हंसक र निर्मुण्डक पस्छन् ।)

निर्मुण्डक- हजुर, पात्नुहोस्, पात्नुहोस् ।

हंसक- उहाँ कहाँ हुनुहुन्छ ?

निर्मुण्डक- मालिक यहाँ हुनुहुन्छ, उहाँको नजीकै जानुहोस् ।

हंसक- (नजीकै गएर) यहाँलाई आराम रहोस् ।

योगन्धरायण- हंसक, सरकार हात्तीवन सवारी भएन त ?

हंसक- हजुर, सरकार हिजै सवारी भयो ।]

राजा उदयनको साथमा रहने लोग्नेमान्छे हंसक, ओवट्टिओ [औपस्थितिक] भएको र मन्त्री योगन्धरायणकहाँ
प्रतीहारको हैसियतले रहने^{५६} लोग्नेमान्छेको नाउँ निर्मुण्डक भएको कुरा भासले यहाँ देखाएका छन् । भासका
ओवट्टिओ, फत्त भारतीय नाट्यशास्त्रका उप थायिक त होइनन् भन्ने प्रश्न यहाँनिर उट्छ भने भासका
निर्मुण्डक, फत्त भारतीय नाट्यशास्त्रका निर्मुण्ड त होइनन् भन्ने शङ्का पनि यहाँनिर उठ्न जान्छ । राजसी
ठाँटबाटैले प्रतीहार राखेर बस्ने मन्त्री योगन्धरायणले राजसी ढङ्गले आफ्नो महलमा नपुंसक राखेनन् भनी भन्न
सकिन्छ । राजकुमारीले जस्तै^{५७}, मन्त्री भूरिवसुकी छोरी मालतीले वर्षवरहरूले घेरिएर ढोई चढेर हिँडेको भवभूतिले
आफ्नो नाटक मालतीमाधवमा देखाएकाले मन्त्रीहरूका महलमा पनि नपुंसक राख्ने चलन भएको कुरा
बुझिएको छ ।^{५८} यो तर्क ठीक हो भने भासले पनि ओवट्टिओ र निर्मुण्डक भिन्नाभिन्न मानेको देखिएको छ ।

५६. निर्मुण्डक:- योगन्धरायणगृहे प्रतीहारः ।

[निर्मुण्डक- योगन्धरायणको घरमा प्रतीहार ।]

(उसंको २ पृष्ठ)

५७. पूर्णिमाको ६६ अङ्कको १४ पृष्ठ ।

५८. अहं तु तस्याः सर्वाकारहृदयंगमायाः संभाव्यमानस्नेहरसेन संनिधिना विधेयीकृतो ऽपि
पारिप्लवत्वमात्मनो निह्नोतुकामः प्राक्प्रस्तुतस्य बकुलपुष्पदात्मनो यथाकथंचिद्वशेष
प्रथितवानेव । ततो मालितवेत्रपाणिवर्षवरप्रायपुरुषपरिवारा गजबधूमारुहा नगर-
गामिनं मार्गमिन्दुवदनालंकृतवती ।

(मालतीमाधव १।३१+)

[सबै आकारप्रकारले मन हुने तिनीको अटकल गरिएको स्नेहको रस भएको सामीप्यले वश गरिएको अष्ट सापनि

भारतीय नाट्यशास्त्रका साथै उद्धरण गरिएका श्लोकहरूमा कति थरीका नपुंसक दरवारमा राखिने कुरा लेखिएको हो भन्ने कुरा निधो गर्न मैले आफ्नो बुद्धिले भ्याए जति कोशिश गरेको हुँ तापनि म यसमा पूरापूर सफल हुन सकेको छैन भन्ने कुरा मेरो यही लेखबाट नबुझिने होइन । यस अवस्थामा ती श्लोकको वास्तव मर्म नबुझी अरुहरूले गरे जस्तो सामान्य अर्थ गर्ने मेरो विचार छैन । यस कारण ती श्लोकको उत्था गर्ने काम मैले अहिले थाँती राखेको छु । तर पनि यस विषयमा बढी खोजी गर्दै जाने मेरो विचार भएकोले कुनै बेला यस विषयमा टुङ्गो लागेला भन्ने उमेद मैले राखेको छु । फर्कदाचित् सबै यो काम हुन नसके पनि यसतम्बन्धी ल्याकन र चाख भएका विद्वानहरूको प्रागि बस विषयमा अगाडि बढ्न मेरो यस लेखले अवश्य मदत गर्नेछ भन्ने मैले ठानेको छु ।

यक्ष मल्लले गरिदिएका दुइवटा ताम्रपत्र

— महेशराज पन्त

वि. सं. १४८५ देखि १५३८ सम्म राजा भएका यक्ष मल्लका अहिलेसम्म प्रकाशमा नआएका दुइवटा

आफ्नो चान्चल्य लुकाउन खोजेको मैले त अधिबाट पालिसकेको बकुलपुष्पको बाँकी रहेको माला जसोतसो परेर गईती सिद्धचाएँ । त्यसपछि, मिलेर आएका, हातमा बेतको लट्ठी लिएका, खास गरी वर्षवर लोनेमान्छे हरूले घेरिएको चन्द्रमुखीले ढोई चढेर, शहर जाने बाटो सिँगारेकी थिइन् ।]

१. यक्ष मल्लका बाबु, राजा ज्योतिर् मल्लको पालाको सबभन्दा पहिलो लिखत ने. सं. ५४८ [वि. सं. १४८५] चातुर्गुणप्रतिपदाको भएकोले (वि. सं. २०२२ मा कलकत्ताबाट फर्मा के. एल. मुखोपाध्यायद्वारा प्रकाशित, दिल्लीरमण रेग्मीको मेडर्डभल् नेपाल [मध्यकालको नेपाल] को ४२२ पृष्ठ) र राजा यक्ष मल्लको पालाको सबभन्दा पहिलो लिखत शकसंवत् १३५० मार्गशुक्लनवमी [वि. सं. १४८५ मार्ग १८ गते] को भएकोले (वि. सं. २०२२ मा प्रकाशित पूर्णिमाको ७ अङ्कका ३६-४३ पृष्ठमा छापिएको, शङ्करमान राजवंशीको यक्षमल्लका समयका निश्चित संवत् र तिथिमितिहरू भन्ने निबन्ध, सो अङ्कको ३८ पृष्ठ) यक्ष मल्ल वि. सं. १४८५ मा राजा भएका हुन् भन्ने कुरामा सन्देह छैन ।

२. यक्ष मल्लको मृत्यु ने. सं. ६०२ [वि. सं. १५३८] फाल्गुनशुक्लएकादशीको दिन भएकोले (वि. सं. २०१३ मा वि. सं. २०४० मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको नेपाल र एशियाली अनुसन्धानकेन्द्रद्वारा प्रकाशित, मोहनप्रसाद खनालको चाँगुनारायणका ऐतिहासिक सामग्रीको १८८ पृष्ठमा ने. सं. ६०२ चंद्रशुक्लदशमीको अभिलेख छपाइएको छ । त्यस अभिलेखअनुसार, यक्ष मल्ल र उनीसँगै सती जाने तीन जना रानीहरूको प्रतिमा, उनीहरूको सपिण्डीकरणश्राद्धको दिन चाँगुनारायणको मन्दिरमा चढाइएको थियो भन्ने बुझिन्छ । यताबाट त्यो अभिलेख यक्ष मल्ल परलोक भएको १ महीना जतिपछि राखिएको देखिन्छ ।

लिखत यहाँ प्रकाश गरिंदेछन् । ती दुवै पत्र लेनदेनसम्बन्धी भएकाले त्यस बेलाको चलनअनुसार आयताकार ताडपत्रका
श्यादं लामा धरामा लेखिएका छन् ।

पहिलो ताडपत्रको मिति ने. सं. ५९३ [वि. सं. १५३०] वैशाखशुक्लसप्तमी छ । त्यस पत्रको माइक्रोफिल्म नेपाल
राष्ट्रिय अभिलेखालयमा छ । त्यसको रोलसङ्ख्या ई ११०९/२३ हो । भक्तपुर गडछेटोलको कुनै घर भत्की त्यसै
रहिरहेको पातालजग्गा २० पुराणदम्म लिई त्यही टोलका मालीलाई दिएर यक्ष मल्लले त्यो पत्र गरि-
दिएका हुन् ।

दोस्रो ताडपत्रको मिति ने. सं. ६०१ [वि. सं. १५३८] द्वितीयाषाढकृष्णचतुर्थी छ । त्यस पत्रको मूल प्रति नेपाल
राष्ट्रिय अभिलेखालयमा ६७ सङ्ख्याको बट्टामा राखिएको छ । त्यसको क्रमसङ्ख्या ९९५ हो । खोकनाको
भाफ्ना हकभोगको एक रोपनी जग्गा त्यहीँकै चार जनालाई बेची यक्ष मल्लले त्यो पत्र गरिदिएका हुन् ।

ती पत्रको मूल पाठ यस प्रकारको छ—

(१ सङ्ख्या)

१. शुभ ॥ श्रीश्रीजययक्षमल्लदेव प्रभु ठाकुरसन, प्रशादारपा गडछेटोल, आवखलेननि-
गृहणामसंगकं, लाञ्छन, वं, पाथलभुं, जुरो, श्वते पाथलभुंण मूल, अङ्क
२. पुराणदम्म २० श्वते भण्णं दम्म, श्रीश्रीप्रभु ठाकुरसके, डोहरं, शर्व्वसोधाण धुंगो
जुरो, चात्राघाट, वंयो, यंयो, श्रीश्रीराजकुलभुं, येथो, मगुलंभु, योथो ला-
३. छभुं, एतन्मध्य, गडछेटोल, काडिवाशन्, मालाकार, रनशिन क्रीबिक्रिन बोयो
जुरो, श्वतेया दृष्टशाबि, बिजहरिक्वछे, जगतराज भारो, आषु डुय कस्त ॥
श्रयो ऽस्तु ॥

(दायाँ किनारामा)

सम्बत् ५९३

वशाखशु(द्ध) ७

शुभ ॥

काठमाडौँबाट इतिहासप्रकाशसंघद्वारा प्रकाशित इतिहासप्रकाशको २ अङ्क ३ भागमा छापिएको, नरहरिनाथको
बेप्राज्ञमकुरनरेशमुगोहेतवश्वरघनेश्वरराजोगायत्रायका दैनन्दिनी स्मृतिपुस्तिकामा प्राप्त तिथिमिति,
सो अङ्कको ५६९ पृष्ठ) उनी वि. सं. १५३८ सम्म राजा भएको पक्का छ ।

(२ सङ्ख्या)

बायाँ किनारामा बाँधेर राखेको माटोको गोलाकार छ पमा— श्री

१. श्रियोस्तु ॥ सम्बत ६०१ द्विराषाढकृष्णः चतुर्थयायान्तिथीः श्रीश्रीजयजक्षमलदेव-
प्रभु थाकुरस् नाम्नेन पसादारपार्थेन स्वकीयं स्वभुज्यमानिकं । खंखना वंथोदश
पुषुलं येतावास्तव्यः हरषुनायक । वंथोननी वंतावास्तव्य जसचन्द भावोः । सिंहवर्म
२. स एव ननि हरखभावो ॥ एतेस नाम्ना सकासात् । खातबुनामप्रदेसे । उम छाडो-
सिमाया पश्चिमत । उत्तरत । जयतु भावोया क्षेत्रेन पूर्वत । वंता भावोया क्षेत्रेन
दक्षीनत । एत्तमधे मेकरोपनिकं जत्क्षेत्र रोवाङ्क बु मोण्डो छि १ ता क्षेत्र
सक्रषकस ॥ नसश्रुत-
३. मपरिभोगे । द्यथानगरकालप्रवत्तमानसञ्चाराघेन जथोश्चित् । मोलमादाय क्रयविक्रय-
स्वादिनेन त्वेनानिवृत्तकन्यायन क्रीवक्रीस्तं भवति । संषतव्यावादकाले धाण्णकेन
परिसोधनीयं । साक्षि श्रीज्येष्ठविहारप्रधानमहापात्रश्रीकीर्त्ति ॥ शुभ ॥ ॥

यक्ष मल्लका अहिलेसम्म प्रकाशमा आएका लिखतभन्दा यी ताडपत्र भिन्नै किसिमका भएकाले यिनको तारकालिक इतिहासमा विशेष महत्त्व छ । यक्ष मल्लको जन्म वि. सं. १४६५ मा भएको^३ र १ सङ्ख्याको पत्र वि. सं. १५३० को भएकोले पैसा लिई पातालजग्गा दिँदा उनको उमेर ६५ वर्षको थियो । दुइ सङ्ख्याको पत्र वि. सं. १५३८ को भएकोले खोकनाको जग्गा बेच्दा उनी ७३ वर्ष भइसकेका थिए । दुइ सङ्ख्याको पत्र गरेको आठ महीना जतिपछि वि. सं. १५३८ फाल्गुनशुक्लएकादशीको दिन यक्ष मल्ल परलोक भएकाले यो पत्र उनको अन्तिम अवस्थातिरको हो भनेर अनिरहनुपर्दैन । यक्ष मल्लका बाबुबाजेका लेनदेनसंबन्धी यस्ता पत्र नपाइएकाले र उनका पनि अघिल्लो समयका यस्ता पत्र नपाइएकाले नेपालको इतिहासका विद्यार्थीहरूको लागि यी पत्र निकै चाखलाग्दा हुन गएका छन् ।

पाटनका महापात्रहरूको पाटनको इलाकामा पुरतनी अधिकार भएको नाताले नै यक्ष मल्लपछि उनका सन्तानमा घर-
गृहमा हुँदा मौका छोपी ती महापात्र रत्तन्त्र भएका थिए ।^४ खोकना, पाटनको इलाकामा पर्ने भएकोले गद्दीनशीन
राजा यक्ष मल्लले खोकनाको थापनी हकभोगको जग्गा बेच्दा त्यस इलाकाका पुरतनी शासक, पाटनका प्रधानमहा-

३. शङ्करमान राजवंशीको पूर्वोक्त निबन्धका ३६-३७ पृष्ठ ।

४. वि. सं. २०१९ मा ललितपुरबाट जगदम्बा-प्रकाशनद्वारा प्रकाशित, धनदत्त वज्राचार्य, रामजी तिवारी, देवीप्रसाद
अण्डारी, भोलानाथ पौडेल, शङ्करमान राजवंशी, गौतमदत्त वज्राचार्य, महेशराज पात र नयनाथ पौडेलको
इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयको मूल भागका २-१४ पृष्ठ ।

पात्रलाई साक्षी राखेको कुरा यस प्रसङ्गमा उल्लेखनीय छ । यस पत्रमा श्रीज्येष्ठविहारप्रधानमहापात्रकीर्तिसिंह भनी साक्षी राखिएका व्यक्ति, पाटनका ज्येष्ठविहारका प्रधानमहापात्र कीर्तिसिंह हुन् भन्ने कुरामा शङ्का छैन ।^६ यिनै कीर्तिसिंहका नाति विष्णुसिंहले पाटनमा आफ्नो एकछत्र राज्य कायम गर्न सकेका थिए ।^६

प्रमाणको आधारमा पाण्डित्यमय ढङ्गले लेखिएका, नेपालको इतिहाससम्बन्धी ग्रन्थ अत्यन्त कम छन् भन्ने कुरा नेपालको इतिहासको पठनपाठनमा लागेका मानिसहरूको लागि नौलो छैन । नेपालको इतिहासका यस्ता प्रामाणिक ग्रन्थहरूमा लूच्यानो पेतिकको नेपालको मध्यकालको इतिहास पनि एक हो । वि. सं. २०१५ मा पहिलो पटक प्रकाशित भएको,^७ यस पुस्तकको दोस्रो संस्करण वि. सं. २०४० मा प्रकाशित भएको छ ।^८

लूच्यानो पेतिकको नेपालको मध्यकालको इतिहासको पहिलो संस्करणमा यक्ष मल्लको समयका, उनको नाउँ परैजा, २४ वटा लिखत^९ गाभिएकामा त्यही पुस्तकको दोस्रो संस्करणमा चाहिँ ५० वटा लिखत^{१०} गाभिएकाले २५ वर्षभित्र नेपालको इतिहासका सामग्रीको प्रशस्त खोजी भएको रहेछ भन्ने कुराको कलक यतैबाट पनि आएको छ । यति खोजी हुँदा हुँदै पनि नेपालको इतिहासका सामग्री अझै प्रकाशमा नआई त्यसै रहरहेका छन् भन्ने कुरा यक्ष मल्लका यी दुई लिखत पाइनाले पनि देखिन गएको छ ।

लूच्यानो पेतिकको नेपालको मध्यकालको इतिहासको दोस्रो संस्करणमा यक्ष मल्लको पालाको सबभन्दा पछिल्लो लिखत वि. सं. १५३७ चैत्रकृष्ण [पूर्णान्तमानले वैशाखकृष्ण] त्रयोदशको दिइए तापनि^{११} मोहनप्रसाद खनालको

५. ज्येष्ठविहारका प्रधानमहापात्र कीर्तिसिंह, यक्ष मल्लका सामानकालिक थिए । उनका ने. सं. ५९८ [वि. सं १५३५] वैशाखकृष्णप्रतिपदाको र ने. सं. ६०१ [वि. सं. १५३७] फागुनशुक्लद्वादशिका अभिलेख मोहनप्रसाद खनालको पूर्वोक्त ग्रन्थका १८४, १८६-१८७ पृष्ठमा छापिएका छन् । दोस्रो अभिलेखमा उनले आफ्ना राजा यक्ष मल्लको नाउँ पनि आदरसाथ लिएका छन् ।

६. इतिहास-संशोधनको प्रमाण-प्रमेयको मूल भागका २-३ पृष्ठ ।

७. वि. सं. २०१५ मा रोमबाट इस्तितुतो इतालियानो पेर इल मेदिओ एद एस्त्रेमो ओरियेन्तेद्वारा प्रकाशित, लूच्यानो पेतिकको मेड्इईभल् हिस्टरि अफ नेपाल [नेपालको मध्यकालको इतिहास] को पहिलो संस्करण ।

८. वि. सं. २०४० मा रोमबाट इस्तितुतो इतालियानो पेर इल मेदिओ एद एस्त्रेमो ओरियेन्तेद्वारा प्रकाशित, लूच्यानो पेतिकको मेड्इईभल् हिस्टरि अफ नेपालको दोस्रो संस्करण ।

९. मेड्इईभल् हिस्टरि अफ नेपालको पहिलो संस्करणका १६०-१६५ पृष्ठ ।

१०. उही पुस्तकको दोस्रो संस्करणका १६८-१७६ पृष्ठ ।

११. उही पुस्तकको १७५ पृष्ठ ।

यस पुस्तकमा यक्ष मल्लको पालाको ४९ सङ्ख्याको लिखत ने. सं. ६०० चैत्रकृष्णद्वादशी उपरान्त त्रयोदशीको छ (१७५ पृष्ठ) । पचास सङ्ख्याको लिखतको रूपमा केम्ब्रिजविश्वविद्यालयको पुस्तकखानाको १६६१ सङ्ख्याको अमरकोषको पुष्पिका दिइएको छ (१७६ पृष्ठ) । त्यहाँ कलम्बकूपविषये भनी संवत् दिइएको छ । त्यहाँ परेको

चाँगुनारायणको ऐतिहासिक सामग्रीमा यक्ष मल्लको पालाको वि. सं. १५३७ फाल्गुनशुक्लद्वादशीको लिखत छापिएकोले^{१२} पेतकेले दिएको यक्ष मल्लको सबभन्दा पछिल्लो लिखतभन्दा खनालले प्रकाश गरेको लिखत साँढे दश महीना अतिपछिको हो भन्ने स्पष्ट छ ।

हाम्रो २ सङ्ख्याको ताडपत्र, मोहनप्रसाद खनालले प्रकाश गरेको लिखतभन्दा पनि चार महीना अतिपछिको भएकोले अहिलेसम्म पाइएका यक्ष मल्लका पालाका लिखतमध्ये यो, सबभन्दा पछिको हुन गएको छ ।

हरिवंश शर्माले घरजग्गा किन्दा गरिएका दुइवटा फार्सेपत्र

— महेशराज पन्त

पाठकका गगंगोत्री पण्डित हरिवंश शर्मा, पछिल्लो मल्लकालका प्रसिद्ध ग्रन्थकर्ता थिए र उनले काव्यको टीका, कौष,

दोस्रो अङ्क अर्थात् कूप शब्दको अर्थ पेतकेलाई नलागेकोले उहाँले सोही पुस्तकको १७६ पृष्ठमा यस्तो लेखनुभएको छ—

व वर्द्ध फर् द सेक्मन्ड डिज्जिट् (कूप=वेल्) रिमेन्ज् अन्एक्स्प्लेन्ड् यान्ज् दस् द डेट् क्यानुनल् बी यास् अर्देन्ड् ।

[दोस्रो अङ्कको लागिफो शब्द [कूप=कुवा] को अर्थ गर्न सकिएको छैन, यसैले मिति पत्ता लाग्न सकिँदैन ।]

विभिन्न शब्दका पर्यायद्वारा विभिन्न अङ्क बताउने क्रममा सुमतित्रन्त्रमा एक ठाउँमा यस्तो लेखिएको छ—

अन्तर विवरं अद्रिं कूप गम्भार— ग्रहा ।

तामिश्र नन्द द्वारा ठ कपाटा त्वक्षत वदा ।

अङ्काभ्ररवट यन्त्र नवानां पर्यवाचका ॥

(वि. सं. २०३५ मा काठमाडौँबाट त्रिभुवनविश्वविद्यालयको पाठ्यक्रमविभासकेन्द्रद्वारा प्रकाशित, नयराज पन्त, देवीप्रसाद भण्डारी र दिनेशराज पन्तको सुमतित्रन्त्रका ९-१० पृष्ठ ।)

प्वाललाई बुझाउने विवर र अद्रिने जस्तै शीरमा नबच्छिद्र हुने हुनाले कूप [कुवा]ले पनि नौलाई बुझाउने कुरा सुमतित्रन्त्रको साथै उद्धरण गरिएको श्लोकबाट स्पष्ट भएको छ । यस कारण कलम्बकूपविषय भनेको ५९५ हो भन्ने कुरामा शङ्का छैन । यो लिखत ने. सं. ५९५ मार्गको भएकोले यसलाई विक्रम-सं. ११२ मा ९३६ जोड्नुपर्छ । जोड्दा १५३१ हुने हुनाले यो लिखत वि. सं. १५३१ को ठहर्छ ।

१२. चाँगुनारायणका ऐतिहासिक सामग्रीका १८६-१८७ पृष्ठ ।

काव्य र नाटक लेखनको साथै तात्कालिक शासकहरूका प्रशस्ति पनि लेखेका थिए भन्ने कुरा हामीलाई थाहा भइसकेको छ ।^१ यस कारण त्यस्ता प्रसिद्ध कविको विषयमा विविध दृष्टिले विचार गर्नु राम्रो छ भन्ने कुरा अनिरहुनुपर्दैन ।

हरिवंश शर्माको विषयमा वि. सं. २०३३ देखि मैले खोजीनिती गर्न थालेको हुँ भन्ने कुरा मैले अन्यत्र लेखिसकेको छु ।^२ हरिवंश शर्माको खोजीनिती गर्ने प्रसङ्गमा, उनले घरजग्गा किन्दा गरिएका दुइवटा फार्सेपत्रमा मेरो आँखा पतन गएकोले हालसम्म नछापिएका ती फार्सेपत्र यहाँ छपाउने काम गरिएको छ ।

यहाँ छापिन लागेका, ताडपत्रमा लेखिएका दुबै फार्सेपत्रको माइक्रोफिल्म नेपाल राष्ट्रिय अभिलेखालयमा छ । पहिलोको रोलसङ्ख्या ई १८७८/८ र दोस्रोको चाहिँ ई १८७८/९ हो ।

पहिलो पत्र वि. सं. १९८९ को हो । हरिवंश शर्माले आफ्ना गोतिया राघवपति शर्मा र शङ्करपति शर्मा दुइ भाइको पाटन चलटोलको सजिया घर किन्दा बेचेहरूले गरिदिएको राजीनामाको बेहोरा पहिलो पत्रमा छ । त्यस फार्सेपत्रबाट हरिवंश शर्माले आफ्नो घरबाट पश्चिम र उत्तरमा साँध जोडिने आफ्ना गोतियाहरूको साझा घर किनेको बुझिएको छ ।

दोस्रो पत्र वि. सं. १७३४ को हो । हरिवंश शर्माले पाटन हाँगलबहालका हलवाई जातका बाजे र नातिको हक-भोगको चार रोपनी खेत किन्दा बेचेहरूले गरिदिएको राजीनामाको बेहोरा दोस्रो पत्रमा परेको छ ।

मूल पत्र यस प्रकारका छन्—

बायाँ किनारामा बाँधेर राखेको माटोको गोलाकार छापमा— श्री

१. श्री श्रंयोस्तु ॥ सम्बत् ७५३ चंद्रशुक्लः ॥ सप्तम्यां तिथौ श्रीललितब्रुमायां श्रीमाणि-
ग्लके नैऋत्यकोलिके वंलानिह्नां द्विजवरश्रीराघवपतिसर्मनस भ्रात्य द्विजवर-
श्राशंकलपतिसर्मनस द्वयो नाम्नेण स्वक्रायं स्वभुज्यमानकं स एव वंलानिह्नां स्वगोत्र-
द्विजवरश्रीहरिवंशसर्मनस नाम्ना शकाशात् ॥ वंलानिह्नां येता स्वतगृहनामप्रदेशे ॥
ग्राहकस गृहशिमायां पश्चिमतः ॥ उत्तरतः ॥ स्वगोत्रद्वि-
२. जवरश्रीदामोदुरसर्मनस गृहशिमायां पूर्वतः ॥ ननिशिमायां दक्षिणतश्चः ॥ एतेषा-
म्मध्ये ननिन दक्षिणप्रवेश् उत्राभिमुख् दक्षिणगमन् ता गृह लिफु हड्फुलिवि-
जाव पाताल वन दाडन खा छि १ जव स्व ३ परिमान जुरो, एतत्गृहवस्थितबाहिरि-

१. वि. सं. २०४० मा काठमाडौँबाट नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित, ज्ञानमणि नेपालको नेपाल
चिह्नका ३६३-३८० पृष्ठ ।

वि. सं. २०३७ मा प्रकाशित पूर्णिमाको ४८ अङ्कका ९-१८ पृष्ठमा छापिएको, महेशराज पन्तको हरिवंश
शर्माको नीतिभुजङ्गभ्यात भन्ने निबन्ध ।

२. पूर्णिमाको ४८ अङ्कका ९-१० पृष्ठ ।

द्वाराङ्गनस्यंदिनीकायक्षणीस्थाप्नशिखरिसंछानस्वसिमासह ॥ शकर्षकं स्मपरिभोजं
जयानगलकारप्रवर्त्तमानेन सञ्चा-

३. राघेन यथोचितमूल्यमादाय क्रोविक्रोस्वादिनेन तेनानिवृत्तकन्यायेण क्रयेण विक्रीयत-
म्भवति यदि श्याद्देविकराजिक विना ता गृह संकटव्यावादकाले तदा धाण्णकेण
परिसोधनियं अत्र पत्रार्थे साक्षि भ्रातापुत्रद्विजवरश्रीछत्रपतिसर्मन दृष्ट ॥ क्रोप्न
सर्वसोधान पाचकं धुंवं जुरो ॥ लं ह्, डायार्थे जुरो ॥ शुभं ॥

(पद्याडिपट्टि)

वंलानि हां येता

स्वतछे या

वार्यां कितारामा बांधेर राखेको माटोको गोलाकार छापमा— श्री

१. १ श्रैयो ऽस्तु ॥ सम्वत् ७९७ भाद्रपदशुक्ल ॥ द्वितियान्तिथौ श्रीललितब्रुमायां
श्रीमाणिक्यके पश्चिमस्थ वंलानिहां, गृहद्विजवरश्रीहरिवंशशर्मणस नाम्ना सकाशात्
हतिगलबाहार येकुरिगृह राजकर्णिकारमाधवभारो पौत्ररामेश्वरभारो
२. उभयस नाम्नेन स्वकीयं स्वभुज्यमानिकं धवरोक्वक्षेत्रनामप्रदेशे येखालंषु नरहरि-
भारोया क्षेत्रेन पश्चिमत ॥ भनसारया क्षेत्रेन उत्तरत ॥ श्रीश्रीराजया क्षेत्रेन पूर्वत ॥
पण्डवभारोया क्षेत्रेन दक्षिणत ॥ एतन्मध्य ता क्षत्र द्वयोरोपनिकं रोव नसि २ भू-
३. य आग्नेदिशे व्वाक वाजो भूय पूर्वदिशे व्वाक रोव नसि २ चतुराघात नोग्ल विश्व-
माहातया क्षेत्रेन पश्चिमत ॥ उत्तरत ॥ पण्डवभारोया व बुबाहार उजोतसिहजुयाव
द्वयो क्षेत्रेन पूर्वत ॥ मार्गोन दक्षिणत ॥ एते क्षेत्र शकर्षक समपरिभोज यथा व-
४. गरकारप्रवर्त्तमानस्तथा संचारोघन यथोचिन्मूल्यमादाये क्रयविक्रयस्वाधिनेन
तेनानिवर्त्तकन्यायण क्रेण विक्रयेतम्भवति यदि श्याद्देविकराजिकविना ता नेचात्र
क्षेत्रस संकटव्यावादकारे तदा धाण्णकेन परिसोधनियं अत्र पत्रा-
५. र्थे साक्षि स्वगोत्रपुत्र भीमेश्व यते दृष्टः ॥^२

(पद्याडिपट्टि)

१, धवल्व कोव

रोव ४

कार्यालय-

संशोधन-मण्डल

१०/३७४ बटु सबलबहाल, काठमाडौं, नेपाल

वि. सं. २०४२ चैत्र

यस अङ्कको मूल्य रु. २०।-

मुद्रक-

लुष प्रेस

ब १, ३७३ काठमाडौं-१